

Documents sobre mestres de primeres lletres de Vilafamés al segle XVII: notes històriques i estudi dels textos

Pere MARTÍNEZ BARREDA

0. INTRODUCCIÓ

Amb aquest article vull contribuir, a partir de les dades que recull ací sobre l'escola de primeres lletres de Vilafamés, al millor coneixement de les circumstàncies en què es desenvolupà la història de l'ensenyament primari a casa nostra. No abunden massa els treballs monogràfics que tracten aquest tema¹, i en les obres d'història més generals, n'hi trobem, de tant en tant, alguna referència, però molt de passada i sense aprofundir-hi massa.² Qui creava i mantenia les escoles, què s'hi ensenyava, a qui i com, formació dels mestres, etc., són preguntes a les quals caldria anar responent amb recerques de documents que encara romanen inèdits als arxius, per tal de poder bastir un treball més ambiciós que donés bon compte del desenvolupament històric en el nostre país d'una faceta tant important i decisiva en el procés històric de qualsevol societat.

Tinc el propòsit, per tant, de referir algunes dades que estime valuoses -per inèdites- sobre l'administració municipal d'aquest servei públic, que és el de l'educació bàsica. Hi utilitzaré el que he pogut llegir en les actes municipals de Vilafamés corresponents a gran part del segle xvii (1610-1685) sobre la gestió dels assumptes escolars del nivell primari per part del Consell Municipal d'aquesta vila.

També he aprofitat els textos que edite ací per anotar-ne les característiques lingüístiques del català escrit que s'usava en el segle xvii en aquesta zona del

¹ En donen alguna notícia Barreda i Edo (1987: 37-38), sobre l'escola de primeres lletres de Benassal; Revest (1930), sobre la de Castelló a finals del segle xiv i Gimeno Michavila (1928) reproduïx documents del segle xviii respecte les Constitucions de l'ensenyament a la mateixa ciutat.

² Ben representatiu del coneixement tan limitat que tenim d'aquest tema és el que diuen Salavert i Graullera (1990: 118): «Els nostres coneixements sobre l'ensenyament primari en aquest segle són bastant pobres.» (S'hi refereixen a la ciutat de València al segle xvi). Més endavant (p. 119) donen notícia de la constitució a la mateixa ciutat, l'any 1561, d'una escola elemental per als criats pobres que acompanyaven els estudiants a les classes de l'Estudi General valencià.

nostre país, català que en certa manera podríem dir-ne estàndard escrit. Aquesta prosa, sense cap pretensió literària, és hereva directa del català de la cancelleria i mostra unes característiques prou fidels a la tradició lingüística anterior, i és prova d'una certa *normalitat* en els usos formals de la nostra llengua en aquests segles que hom qualifica d'època de *decadència* de les nostres lletres.

1. LES FONTS DOCUMENTALS

He copiat tots els documents del *Manual de Consells* de l'arxiu municipal de Vilafamés que tracten sobre la gestió de l'escola pel Consell Municipal de la vila durant el segle XVII. Les actes municipals corresponents a aquest període són distribuïdes en tres caixes de l'esmentat arxiu. A la caixa II hi ha el llibre de conselleria, constituït per 406 folis (420 x 305) de paper amb tapes de pergamí. Aquest llibre comprén dos períodes: el primer, des del 28 de setembre de 1609 fins el 25 de desembre de 1613 (entre els folis 1 i 84), i el segon, des del 2 de febrer de 1651 fins el 26 de desembre de 1666 (entre el foli 85 i el final). Val a dir que només són foliats els cent primers fulls.

Les caixes III i IV contenen 20 quaderns cosits —*mà de cuytes*— (14 quaderns a la caixa III, numerats de l'1 al 14; 6 quaderns a la caixa IV, numerats de l'1 al 6) que contenen les actes municipals corresponents al període que va des del 1635 fins el 1671. Cada *mà de cuytes* cobreix un període aproximat d'un any (no hi són els corresponents a algun any; p. e. hi falten els corresponents als períodes 1638-1639 i 1650-1651). En total, els quaderns d'aquestes dues caixes constitueixen un cos de 748 fulls de paper (311 x 222, el III-1 i 315 x 225, la resta). Els fulls d'aquests quaderns no són numerats.

De tots els documents copiats sobre el tema que m'ocupa ací, n'he fet una selecció, per raons d'espai i d'oportunitat, que serà suficient per proporcionar-nos una visió prou aproximada i ben il·lustrativa dels procediments administratius relatius a la gestió de l'escola de primeres lletres de Vilafamés. Els documents que edite els podem classificar en quatre categories:

a. Una concòrdia signada entre tres notaris de Vilafamés l'any 1641 (document I).³

b. Dos memorials del notari i mestre Joan Pérez ⁴ (docs. IV i X).⁵

³ Aquest document està indirectament relacionat amb el tema dels mestres. L'hi he inclòs perquè ens permet de comprovar el que diu Joan Pérez (doc. IV) respecte del torn dels notaris.

⁴ En els diferents documents que el citen hi ha el nom d'aquest notari i mestre escrit en diferents formes: Joan Pérez, Juan Pérez, Joan Peres, Joan Periz i Joan Peris. Val a dir que als dos documents, signats per ell mateix, que inclou aquest recull (docs. IV i X), la firma apareix amb la forma Juan Pérez.

⁵ Aquests dos memorials no pertanyen pròpiament al *Manual de Consells*; els ha trobat plegats entre els quaderns dels documents III-10 i III-11 de l'arxiu de Vilafamés.

c. Dos conductes (contractes) de mestre de Joan Pérez (docs. XVIII i XX) i una de Joan Monterde (doc. XXI).

d. Determinacions del Consell Municipal referents a les gestions de contractació i organització de l'escola de primeres lletres (docs. II, III, V, VI, VII, VIII, IX, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII i XIX).

Les sigles que, a l'apèndix documental, apareixen al final de cada document s'han de llegir així: AMV [III-5] = Arxiu Municipal de Vilafamés, caixa III, document núm. 5.

1.1 Els autors

Els autors materials d'aquests documents són els escrivans de la cort de jurats de Vilafamés, tret dels documents IV i X, que foren escrits per Joan Pérez, el qual, però, també va actuar com a escrivà de jurats en algun període del segle XVII.⁶ Tot seguit relacione els documents i els seus autors:

Francesc Andreu : docs. XIX i XX.

Francesc Blasco: docs. II, III, XIII, XIV, XV, XVI i XXI.

Francesc Casset: docs. I i XI.

Llorens Casset: docs. V, VI, VII, VIII i IX.

Joan Pérez: docs. IV i X.

La repetició dels cognoms d'alguns d'aquests notaris ens fa pensar en la possibilitat que la professió, en molts casos, anàs passant de pares a fills, cosa que facilitaria el poder acomplir l'exigència foral respecte del període d'aprenentatge que havien de seguir els aspirants a exercir l'ofici.⁷ Per exemple, tinc documentats dos notaris més de cognom Blasco a finals del XVII i al XVIII: Berthomeu Blasco (1690 i 1705)⁸ i Francisco Blasco (1754).⁹ Amb el cognom Casset, a més dels dos que he documentat en els textos d'aquest article, exerceixen a Vilafamés els següents: Luis Miquel Casset (1559), Luis Casset (1627), Luis Joan Casset (1616) i Joan Casset (1613).¹⁰ Sense poder-ho assegurar amb total certesa, no és massa agosarat de dir que aquests Blascos i Cassets devien pertànyer a sengles famílies on pares i fills, o d'altres parents, compartien la mateixa professió notarial.

⁶ També el tinc documentat en l'exercici de la notaria en el *Libre de Sensals que respon la vila de Vilafamés fet en lo an 1671* (AMV XXVI-3); p. e., l'any 1651 dóna fe de la propietat d'un censal a favor de Manuel Allipuz (fol. 9r).

⁷ Vegeu el que en dic al número 6 d'aquest treball.

⁸ *Libre de sensals ...* fols. 2r. i 8r., respectivament.

⁹ *Libre de sensals ...* fol. 7r.

¹⁰ *Libre de sensals ...* fols. 28r., 8r., 24r. i 22r., respectivament. No dispose ara de dades per establir si aquests noms pertanyen a una sola persona o són persones distintes. El dubte més fort seria, sobretot, entre Luis, Luis Joan i Joan, ja que, per les dates de llur documentació, bé podien ser la mateixa persona.

1.2 Criteris d'edició

Per a l'edició dels documents seleccionats he seguit el criteri general de la fidelitat als textos originals. He respectat les grafies originals, i només he regularitzat les u/v i i/j, d'acord amb la llengua actual. També he regularitzat l'ús de les majúscules, l'accentuació, la dièresi i la puntuació, tot adaptant-ho a la normativa actual. Amb el punt volat represente les elisions que actualment no tenen representació gràfica. He desenvolupat les abreviatures. En nota anote les formes errònies del text.

Les citacions de paraules o fragments corresponents als documents, les faig tot indicant, entre parèntesis i en xifra romana, el número del document on es troben, segons l'ordre amb què cadascun d'ells apareix a l'apèndix documental (apartat núm. 9 d'aquest treball).

2. LES ESCOLES DE PRIMERES LLETRES

El progrés tecnològic a l'Europa occidental posterior al segle xv fou un dels factors més importants que determinaren que les societats europees es plantejassen la necessitat d'estendre i augmentar el nivell d'instrucció de les seues poblacions. Per exemple, segons Cipolla (1969: 21), en un debat al Reichstag (1899) el general von Sauer va dir que la superioritat d'un exèrcit es trobaria del costat d'aquell que estigués format per soldats procedents de zones urbanes i industrials, més instruïts que no els procedents de les zones rurals on la instrucció no estava tan extesa. Per tant, aquelles societats que puguen comptar amb un major nombre de soldats instruïts tindran un clar avantatge sobre aquelles que no hi podran comptar. I, a partir del segle xv, l'ús de les armes de foc requeria oficials i suboficials capaços de llegir els manuals de balística. I en aquesta superioritat tecnològica, recolzada en la necessitat d'un major grau d'instrucció dels militars, rau una de les causes de la superioritat d'Occident sobre Orient des del segle xv (Cipolla, 1969: 21). Hi veiem, doncs, el valor utilitari del nivell d'instrucció popular a la base del creixent desenvolupament de la instrucció primària durant els segles de l'edat moderna a les diferents societats europees.

És clar que aquest no és més que un dels exemples dels múltiples factors que empenyen el desenvolupament de l'ensenyament primari. Entre tots ells degueren ajudar a crear un estat d'opinió que fa dir aquestes paraules a Alonso González Bastones ¹¹ a la segona meitat del segle xvii: «El hombre que no sabe leer,

¹¹ Citat per Bouza (1992: 51).

escribir y contar, perfecto hombre no se puede llamar». I és que, a partir del segle XVI, es fa cada vegada més evident la necessitat de formar quadres per a l'Estat i per a l'Església. Aquesta necessitat d'instrucció i de procurar-la per part de qui ha de tenir cura de la cosa pública es palesa en aquesta frase del consell municipal de Vilafamés de 8 d'octubre de 1662 : «... importa y aja mestre per anar-i los chichs malament.» (AMV II-1), frase que respon a un esperit paral·lel al que representa aquesta altra corresponent a la ciutat italiana de San Gimignano el 1338 : «sine magistro qui doceat pueros stari non possit.»¹²

Doncs bé, ¿com respon la nostra societat de l'època foral a aquestes necessitats d'instrucció primària? És a aquest interrogant que pretenc de respondre, ni que siga parcialment, pel que es refereix a com era l'escola de primeres lletres de Vilafamés durant el segle XVII.

3. L'ESCOLA DE PRIMERES LLETRES DE VILAFAMÉS

Per ara, les primeres notícies que coneixem de l'escola de primeres lletres de Vilafamés comencen justament amb aquests documents corresponents al segle XVII. L'arxiu municipal no en conserva documentació anterior a aquesta data. Tampoc en els establiments municipals més antics que s'hi conserven, del 1630, no se n'hi fa cap esment. Cal suposar, no obstant, que alguna cosa al respecte ja devia haver fet la vila en els segles anteriors. La nostra vila es trobava en un context semblant al que fa que d'altres viles, com la de Castelló,¹³ ja en tinguessen, d'escola, com a mínim des del segle XIV; també a Benassal ¹⁴ hi ha documentats mestres de primeres lletres des del segle XVI.

Durant tot el XVII ¹⁵ el Consell Municipal de Vilafamés se'n fa càrrec, a tots els efectes, d'una escola per ensenyar de llegir, escriure i comptar als xics. I dic xics perquè res no hi és dit sobre l'existència de cap escola per a noies, les quals, segurament, no eren encara objecte de les preocupacions educatives de les autoritats municipals ni de la societat vilafamesenca d'aquella època.¹⁶ Podem suposar que la duplicació de despeses que comportava obrir una altra escola per a xiques no devia haver estat «suportable» per a l'erari municipal; plantejar-s'hi

¹² Cipolla (1969: 25).

¹³ Revest (1930).

¹⁴ Barreda i Edo (1987: 105).

¹⁵ Podem suposar que aquesta situació continuà igual o de manera semblant durant els segles posteriors, atès que a la primera meitat del XIX l'Ajuntament de la vila seguia proveint l'escola de primeres lletres, segons documents que he pogut llegir.

¹⁶ Sonnet (1992: 129-165) dóna informació molt complida i interessant sobre el tractament de la instrucció femenina durant l'Edat Moderna. A casa nostra són molt interessants les notícies que en podem extreure de la doctrina pedagògica de Lluís Vives (*De Institutione feminae christiane*) i, abans d'aquest, hi ha les instruccions de Francesc Eiximenis respecte de l'educació de la dona.

una escola mixta devia haver estat impensable (la coeducació a l'escola pública, a casa nostra, és encara una «conquesta» molt recent). Cal considerar també que les possibles alumnes d'una escola femenina gestionada amb diners públics procedien de les classes populars, i a les zones rurals les noies són destinades de ben joves a ajudar a casa i també a participar en les feines agrícoles. A la França de finals del XVIII encara es pensa que, al camp, les noies no van a escola més enllà dels 10 anys, i abans de 1750 es desconeix que cap comunitat camperola contracte una mestra per a noies i, després d'aquesta data, molt escadusserament. A les 390 parròquies rurals del Doubs (a l'est de França), durant tot el segle XVIII foren contractades 66 mestres front a 3.000 mestres per als nois (Sonnet, 1992: 152-153). De Vilafamés no en coneixem res, sobre la instrucció de les xiques al segle XVIII; però de principis del XIX (1819) tenim el contracte d'una mestra per a l'escola de xiques, on l'ensenyament de la lectura no és prioritari: «...que haya de enseñar las labores propias del sexo y la Doctrina Christiana a quantas se le presenten con tal que sean hijas de los vecinos de esta Poblacion, y la que quiera aprender a leer y escribir que la enseñe igualmente.»¹⁷ Tampoc no devia ser infreqüent encara el cas de mestres que no dominassen completament l'escriptura, i molt menys ensenyar-la, com diu Sonnet (1992: 159) per al segle XVII; una mestra —Inés Dualde— que firma el seu contracte per a l'escola de Vilafamés el 9 de maig de 1819, ho fa amb una lletra que el millor que en podríem dir és que sembla molt precària.¹⁸

De la retribució del mestre se'n fa càrrec totalment la vila, segons hom dedueix dels documents. És curiós que no s'hi faça esment de cap obligació, per part dels veïns ni dels pares dels alumnes, de pagar cap quantitat, ni al municipi ni al mestre.¹⁹ En els contractes de mestres que tinc copiats corresponents a la primera meitat del XIX sí que hi ha referència a les obligacions dels pares i els veïns per contribuir a les despeses de l'escola: al mestre Jayme Royo (19 de

¹⁷ *Libro de Arriendos del Ayuntamiento y arriendos de los servicios del mismo, incluso la ermita y heredad de Sn. Miguel. 2 Febrero 1813 a Diciembre de 1834.* (AMV, XXIV-1) fol. 46r. Vives, malgrat que preconitza la importància que l'adquisició de cultura té per a la dona, és molt insistent a dir que cal que aquella aprenga a treballar la llana i el lli. I Eiximenis, tot citant els consells que el bisbe de Milà, Saturninus, donava a Gedolfo, duc de Brabant, diu que és molt important que les dones s'ocupen de filar o teixir, puix així no restaran ocioses i no tindran ocasió d'ocupar-se en coses vergonyoses o sense profit. No fa massa temps, d'anar a escola, a casa nostra, se'n deia anar a *costura*, sobretot les xiquetes: els treballs d'agulla ocupaven un espai molt importat del *curriculum* de l'educació femenina. Encara als anys 50 i 60', a moltes escoles, les xiquetes passaven la major part de l'horari escolar de la vesprada en l'aprenentatge i pràctica d'aquestes *labores*.

¹⁸ *Libro de arriendos ...* fol. 46v.

¹⁹ A Castelló, segons les Constitucions de 1747, el mestre rebia, a més d'un salari de 30 lliures, les contribucions dels alumnes: «... 12 dineros de los que comenzaban a aprender el abecedario; 18 de los que empezaban a deletrear; 24 de los que comenzaban a leer romance y latín y 36 de los que aprendían a escribir i contar.» (Gimeno Michavila, 1928: 47).

setembre de 1814) li pagaran catorze cafissos de blat cada any (el veí li pagarà en diners o en blat, segons la taxa de la vila).²⁰ I una determinació de l'ajuntament (1 d'agost de 1832) estableix que «... por el Salario del Maestro de Enseñanza de primeras letras haya de contribuir cada vecino cumplido en 4 r[eales] 16 m[aravedís] vellon, y el viudo o soltero en 2 r[eales] 8 m[aravedís] vellon.»²¹

4. PROCEDIMENT DE SELECCIÓ DELS MESTRES

Els mestres no tenien contracte indefinit. La duració més usual era d'un any, renovable o no segons si s'ajustaven Consell i mestre. De vegades, poques, s'arribava a fer contracte per a un trienni. Quan l'escola restava vacant, el Consell Municipal de Vilafamés remetia cartells per les viles de la comarca i de les comarques pròximes tot anunciant l'escola vacant. Els candidats hi enviaven un escrit —memorial o súplica— amb el qual comunicaven les condicions amb les quals estaven disposats a servir l'escola. El Consell es reunia i deliberava sobre la idoneïtat del candidat o candidats. Si només n'hi havia un, votaven («eren preses veus») a favor o en contra del pretendent. Si hi havia més d'un candidat, es votava *a fava i tramús*. Aquest sistema de votació, que trobem esmentat diverses vegades en els documents, és explicat en un acta del 12 d'abril de 1820, que relata la contractació del mestre de primeres lletres. En aquesta ocasió hi havia cinc candidats, i a cadascun d'ells se li assignava un llegum:²²

...siendo los pretendientes Juan Bta. Esfors que se le ha señalado aluvia, Joaquin Viñals que se le ha señalado ava, Joaquin Escrich que se le ha señalado guija, José Badenes que se le ha señalado garvanso, y Vicente Moner que se le ha señalado altramus, ha salido la votada en favor de Juan Bautista Esfors que ha sacado once aluvias y por consiguiente once votos, y en segundo lugar Joaquin Viñals que ha sacado seys avas, y por consiguiente 6 votos...

Hom hi veu que cada membre de l'ajuntament expressava el seu vot amb el llegum corresponent al seu candidat preferit. Crec que aquest sistema, per tal que la votació fos secreta, obeïa al fet que molts dels membres de l'ajuntament no sabien escriure i, per tant, no podien expressar per escrit el sentit del seu vot. Aquesta opinió ens la corrobora el final de la mateixa acta, on el secretari escriu «... y lo firmaron los que supieron.» En una altra acta (aquesta de 1819) sobre la contractació d'un mestre, hi firmen 15 de les 19 persones que participaven en la reunió. De les firmes estampades, només n'hi ha una, la del regidor Dn.

²⁰ *Libro de arriendos ...* fol. 17r.

²¹ *Libro de arriendos ...* fol. 112v.

²² *Libro de arriendos ...* fol. 61v.

Francisco Colomer (a remarcar el Dn.), que podem considerar feta amb bona lletra, ferma i regular. La resta de les firmes són fetes amb lletra vacil·lant i molt irregular. Potser aquests sabien escriure el seu nom i res més? Al capdavall cap suposar que dos segles abans les possibilitats que molts regidors i altres membres del Consell no sabessin escriure són molt majors. No tinc dades positives del grau d'alfabetització de la població masculina de Vilafamés durant el segle XVII,²³ però en tinc algunes del XIX que, en la mesura que puguen ser extrapolables, ens en poden donar una idea aproximada.²⁴

El mestre elegit signava un contracte (com he dit més amunt, normalment era per un any o, poques vegades, per tres) on es fixaven les condicions de la conducta. Hom n'establia la durada, el salari anual en moneda, de vegades s'hi afegia la casa franca, alguna arrova d'oli i l'exempció d'impostos, i només els que imposava la vila, no, però, els reials, com ara el morabatí, coronatge, fadrinatge o maridatge (doc. XXI²⁵) En uns altres paràgrafs del document s'establien les obligacions del mestre (que veurem en l'apartat següent). Juntament amb el mestre signaven, per part de la vila, dos jurats. Un exemple típic i interessant del procés de contractació és el que contaré ara tot seguint part dels documents editats.

L'any 1645 al mestre Francés Joan Ochando encara li quedaven dos anys per complir el seu contracte. El notari Joan Pérez escriu un memorial (doc. IV) a la vila tot demanant l'escola per a ell; hi adueix dues raons per justificar que la vila trenque el tracte vigent amb Ochando: la primera és que el mestre Ochando, oncle seu, no necessita el salari de l'escola per a viure, *per a passar-o*

²³ En l'època del barroc, per a Espanya, Bennasar (1982: 285) tipifica els grups socials en funció del grau d'alfabetització: «Los artesanos, los pequeños comerciantes, los labradores saben leer y escribir en unas proporciones que oscilan entre la tercera parte y la mitad.» Els regidors del Consell de Vilafamés es devien trobar, en la seua majoria, inclosos en algun d'aquests grups socials que esmenta Bennasar. Cfr. Casey (1979: 242): «... en els pobles valencians ningú no podia fer altra cosa que una marca, llevat del notari, el barber i potser un o dos pagesos rics.» i en nota 22 de la mateixa pàgina: «... els veïns d'Alzira despatxaven els habitants d'Alberic, un dels pobles més grans i desenvolupats del regne: *apenas se troba persona que sàpjen llegir i escriure* (1618).»

²⁴ He analitzat 36 escrits (AMV, caixa LXXV-130-165) dirigits a l'Ajuntament de Vilafamés, entre l'1 de gener de 1834 i el 31 de juliol de 1835, que sol·licitaven establiments de terres comunals. La classificació dels peticionaris per ofici o categoria social és la següent: divuit llauradors, sis jornalers, un pastor, un fuster, una viuda i nou sense especificar. Dels trenta-sis, nou són masovers i la resta, vilatans. Doncs bé, només un 13 % dels sol·licitants escriuen i firmen l'escrit de pròpia mà (dos jornalers de la vila, dos masovers i un llaurador de Moró); trenta sol·licituds són signades per una persona distinta del peticionari (una sol·licitud no té cap signatura). Els escrits van ser redactats per unes altres persones que, en firmar, sempre diuen, tot referint-se al titular de l'escrit, «... por no saber firmar...».

²⁵ Joan Pérez i Francés Joan Ochando formen part d'una nòmina de veïns de Vilafamés feta el 1652 per a pagar el dret de coronatge de la «Sereníssima Doña Maria Anna de Austria Reyna y Señora nuestra». Es tracta de *doña Mariana d' Austria*, casada amb el rei Felip IV i mare de Carles II. Aquesta nòmina fou escrita en castellà, en quatre fulls que es troben entre les pàgines de la *mà de cuytes* (AMV IV-2) del *Manual de Consells*.

onrradament; ²⁶ la segona és que si volgués exercir la seua professió de notari i s'apuntàs al torn (doc. I) que tenien establert els altres notaris de la vila, ni ell ni els altres en podrien viure. Hi afegeix que s'ofereix a cobrar 10 lliures menys de les que cobra Ochando (aproximadament un 15% de rebaixa) i, a més, pagarà els impostos veïnals i, si en fos eximit, en rebaixaria 15 lliures, del seu salari. Argumenta que, igual que el mestre pot rescindir el contracte, així mateix ho pot fer la vila, si li convé; i afegeix que açò ho pot fer la vila tant per donar-li la plaça a un fill seu com per qualsevol altra conveniència.

A la reunió del Consell del 15 d'agost de 1645 (doc. v) serà tractat aquest afer i, malgrat que el jurat Blasco recorde als presents que a Ochando encara li queden dos anys per a complir el contracte, es pren la decisió de rescindir-lo unilateralment, ja que l'escola serà donada a *qui menys estarà*. Veiem, doncs, que per sobre de qualsevol consideració de continuïtat del contracte signat i independentment de la competència professional del mestre Ochando, que no hi és esmentada per a res, preval la qüestió econòmica: serà mestre qui demanarà menys salari. I ja hem vist que el memorial de Joan Pérez n'ofereix una substanciosa rebaixa.

Uns dies després, el 27 d'agost (doc. vi), el Consell coneix que Ochando ha obtingut una ordre del governador de Castelló contra la seua remoció de l'escola; però, com que es tem que l'autonomia municipal hi prevaldrà i sense refiar-se'n, de la hipotètica força del paper del governador, ofereix de fer-se una rebaixa de 10 lliures, o de 20, si el fan franc dels càrrecs veïnals. Li calia, ben penosament, assegurar-se el lloc de treball. Veiem els dos mestres i el Consell engrescats en una dita com les que s'hi celebraven per arrendar la fleca, la carnisseria o la taverna. Els serveis de la instrucció pública no eren ni més ni menys que els de l'abastiment del pa, la carn o el vi. Com devia afectar això la percepció de la categoria social del mestre per part dels vilatans?

Seguim la història. En votació del dia 24 de setembre de 1645 (doc. vii) és designat, a pesar de tot, com a mestre Joan Pérez, amb un salari de 40 lliures i obligat a pagar tots els càrrecs veïnals i, també, a tenir cura del rellotge. Malgrat la decisió adoptada, el Consell envia el síndic a Castelló (doc. viii) per tal de contradir el mandat que Ochando havia aconseguit del governador contra el seu

²⁶ Ochando devia tenir una situació econòmica més benestant que no la de simple assalariat com a mestre. L'any 1640 hi ha unes negociacions d'aquest mestre amb el Consell per a comprar una part d'una casa de propietat municipal: «Que lo mestre Ochando demana si li volen vendre un aposento de la casa que està lo dr. y ab això se posarà en sa casa y la vila no tindrà que pagar lloguer algú per a ell, que vejen si lo y vendran o no ...» (15-11-1639) [AMV, III-4]. Tres mesos més tard, el Consell decideix de vendre-li el que demana: «Fonch proposat que en dies pasats se determinà que los oficials vegen lo aposento que demana lo mestre, si feya perjuhí per a la casa, lo qual han vist que no fa perjuhí; que vejen si lo y vendran. Se determinà que li'n facen venda ab les 12 lliures que diu ne donarà ab que no puga demanar lloguer de casa.» (21-2-1640) [AMV, III-4].

comiat tan improcedent. Quatre dies després el Consell delibera sobre la possibilitat que el mestre acomiadat no els moga cap plet i, per tal d'evitar-lo, decideix d'oferir-li una moratòria: continuarà algunt temps com a mestre sota la condició de no emprendre cap acció legal contra la vila. No sabem ben bé com acabà l'afer, però podem deduir que, pel que diu Joan Pérez en un altre memorial (doc. x), Ochando es degué retirar de l'escena sense moure cap més soroll. Fet i fet no devien abundar massa els llocs per a exercir el magisteri i no devia ser molt convenient de tancar-se les portes per a un futur contracte. De fet Ochando tornarà a ser-hi mestre entre el 1649 i el 1652 i, després d'un nou període per a Joan Pérez (1653-1654), l'escola tornarà a ser per a Ochando entre 1656 i 1662, any en què morí.

Una conseqüència ràpida que se'n desprén, d'aquest sistema de contractació tan precari, és que el mestre ja calia que s'espavilés, bé en eficiència en la seua tasca docent o, si més no, en la seua disposició a veure rebaixat el seu salari per competir amb d'altres pretendents. No sabem quina influència devia tindre això en la qualitat de l'ensenyament que rebien els alumnes d'aquests mestres tan poc «estables» en l'escola, però ens temem que la continuïtat dels «projectes pedagògics» no els devia treure la son, en aquella època.

5. LES OBLIGACIONS DEL MESTRE

Com ara veurem, la tradició del mestre de primer ensenyament com a persona que pot emprendre moltes tasques no-docents és ben llarga. Les obligacions del mestre aconducat pel municipi les podem dividir en dos grans blocs: les estrictament dedicades a l'ensenyament i les no-docents.

5.1 Obligacions docents

El mestre tenia com principal obligació ensenyar de llegir,²⁷ escriure²⁸ i comptar:²⁹ «(...) y ab totes les obligacions que tots los bons mestres estan tinguts a ensenyar als chichs, ayxí de llegir, escriure, com de contar.» (doc. xvi); el

²⁷ Per a la lectura eren utilitzades les *beceroles*, conegudes popularment per «*La Jesús*», perquè es tractava d'uns cartells amb les lletres de l'alfabet encapçalades per una imatge del Nen Jesús i les lletres J.H.S. (Marcet, 1987: 259) i Solà (1984: 269). En aquest últim, p. 270, hom hi pot veure la reproducció de la portada d'un exemplar editat a Manresa l'any 1817. En l'article de Viñao (1992: 53-57 i 61-65) es reproduïxen diversos exemplars de *cartillas* castellanes dels segles xvii i xviii amb característiques semblants a les descrites per Marcet i Solà. Entre d'altres llibres usats per a l'aprenentatge de la lectura a casa nostra el més popular fou el *Llibre de bons amonestaments* d'Anselm Turmeda. Per al contingut d'aquest llibre, que fou un clàssic de la lectura escolar fins ben avançat el segle xix (Marcet, 1987: 259), vegeu Martí de Riquer (1984: II, 454-460). El llibre de Turmeda era conegut per *fra Anselm* (Marcet, 1987: 259). Solà (1984: 272) diu que d'edicions d'aquesta obra només se'n coeïxen de fetes a Catalunya, i

mestre Joan Monterde (doc. XXI) «(...) se obliga a enseñar y mostrar a tots los chichs que aniran a escola y grans que voldran dependre de llegir y escriure, contar y de conte (...)».

És ben curiós que en cap dels documents de tot el segle XVII que he pogut llegir no s'hi esmente enlloc l'obligació d'ensenyar la doctrina cristiana. O bé en aquesta època se n'encarregava una altra persona (el rector o algun capellà?), o ja es donava per suposat que entre les obligacions del mestre hi entrava ensenyar doctrina.³⁰ Hem de suposar això darrer perquè així era usat per tot arreu.³¹ Més endavant, principis del XIX, sí que és esmentada aquesta obligació.³²

L'horari de les activitats escolars no s'hi fa explícit en els documents del

afegeix que Aguiló en cita quatre de valencianes (segles XVI-XVIII), però en castellà (això planteja la qüestió de si eren usats en castellà a les escoles valencianes, encara que cap la possibilitat que foren impresos per a l'exportació a terres de llengua castellana) i s'hi pregunta què i com llegien els infants valencians, rossellonesos i mallorquins. Berger (1987: II, 425) edita un contracte de compravenda de llibres del llibreter valencià Pere Trincher al velluter Johan Pérez i entre d'altres llibres del lot en cita els següents: «... ço és cinchcents baceroles per preu de sis lliures moneda real de Valencia mes doscents parts per preu de deu lliures mes doscents francels per preu de tres lliures ...». Els *francels* eren el llibre de Turmeda (vegeu nota 4, p. 426 a l'esmentat treball de Berger). ¿Podem suposar que la llengua d'aquests *fra Anselms* era el català? Si això es pogués confirmar per una altra font documental quedaria contestada la pregunta de Solà, almenys pel que fa als infants valencians. Cal tenir present, però, que el contracte publicat per Berger és de l'any 1496 i caldria, per tant, saber que hi havia al respecte cent o cent cinquanta anys més tard.

²⁸ No tots els escolars que assolien els rudiments de la lectura aconseguien un nivell efectiu en competència escriptora; aquest aprenentatge requeria molt més temps i dedicació, i molts dels alumnes no en disposaven massa, de temps, perquè molt prompte entraven al món del treball. «Si bien es cierto que casi siempre se considera que la escuela enseña a leer y a escribir, la segunda iniciación, al menos en el siglo XVII, no es siempre efectiva.» (Sonnet, 1992: 159). Veure, també, la meua nota 36.

²⁹ Els alumnes es referien a l'aritmètica amb la denominació de «*La Nombra*».

³⁰ Arran del Concili de Trento l'educació religiosa, mitjançant l'ensenyament de la Doctrina Cristiana, era un objectiu prioritari a les escoles de primeres lletres: «Las decisiones que se adoptan en el Concilio de Trento (1545-1563), colocan la reacción católica en el terreno propio del adversario protestante: la instrucción de los fieles en la doctrina justa, desde la más tierna edad. Se ha hecho un inmenso esfuerzo de enseñanza, orientado a los adultos a través de la predicación y de las misiones en el campo, y a los niños por medio de la catequesis, acompañada del mínimo de alfabetización requerida.» (Sonnet, 1992: 131-132). D'aquesta importància de l'ensenyament de la doctrina en dóna també bona idea el que diu una visita de la Companyia de Jesús a València el 1588: «Acudir a las escuelas de niños de quando en quando, para tener a sus maestros y a ellos ganados para la doctrina.» Citat per Salavert i Graullera (1990: 120). Al segle XVIII, Baldiri Rexach (1749: 115) hi insisteix: «Pero de tots los costums bons convé que los Minyons aprengan ab singularitat aquestos tres, que son: ohir Missa, dir lo Rosari tots los días, y Confessar, y Combregar sovint ...».

³¹ Les beceroles castellanes esmentades a la nota (27) porten aquests títols a les respectives portades: *Cartilla y doctrina christiana, para enseñar a los niños* (Pamplona, 1603), *Cartilla para enseñar a los niños. Con la doctrina christiana que se canta, amados hermanos* (Pamplona, 1606) i *Cartilla y doctrina christiana* (Valladolid, 1755); aquestes portades són reproduïdes a Viñao (1992: 53 i 54). A la cartilla de Manresa (vegeu nota 22) citada per Solà hi ha: «... unes quantes oracions religioses (el senyal del cristià, el parenostre, l'avemaria, la salve, el credo, la confessió general, els manaments de la llei de Déu i de l'Església, etc.)...» (Solà, 1984: 269). A Castelló, a les constitucions de les aules de gramàtica, document publicat per Gimeno Michavila (1928: 110-111), podem llegir: «... el Maestro de la Escuela de niños tenga obligación de enseñarles ... y la Doctrina Cristiana, como el ayudar al sacrificio de la misa ...».

XVII, però no devia anar-se'n molt del que li és marcat al mestre Jayme Royo l'any 1819:

Otrosí, que dicho Maestro haya de tener escuela para todos los niños de esta Villa y Macías tres oras completas por la mañana y tres por la tarde todos los dias de arriendo...³²

Pels documents que posseïm res no podem deduir respecte del mètode d'ensenyament que s'hi seguia, però devia ser molt semblant al que exposa Casamassima³⁴ per a la mateixa època: de primer calia que els alumnes pronunciaren correctament lletres i síl·labes amb les beceroles, tot recomanant que el sil·labeig es fes sobre una oració molt coneguda, el Parenostre o l'Ave Maria, o tot repetint paraules que continguessen determinat so. Aquest mètode de l'ensenyament de la lectura, amb unes o altre variants, gaudí d'un conreu secular a les escoles de l'Europa occidental. A Roma, Quintilià i, més tard, Sant Jeroni, en donen indicacions metodològiques similars (Bonner, 1977: 221-249). A casa nostra, Baldiri Rexach (1749: 100), en fa unes explicacions semblants:

...per saber llegir, es menester, que antes conegan be todas las letras, y las sapian ben confegir; perque es imposible, saber llegir, sens saber confegir: y perque los Minyons aprengan millor el confegir las letras, serà bo, que se exercitian à confegir de cor los noms, que saben, perque així los sabran confegir millor vehentlos.

També Carles Ros (en un fullet sobre les *cartillas valencianas*, editat sense data) esmenta un mètode paregut:³⁵

³² En els capítols que se redacten el 19 de setembre de 1814 per a contractar Jayme Royo com a mestre de primeres lletres de Vilafamés llegim: «... enseñándoles a leer, escribir, Ayudar a Misa, Doctrina Christiana ...» (*Libro de Arrendamientos ...*). També a Benicarló, per la mateixa època, el mestre tenia entre d'altres obligacions la de «... la enseñanza ... y el método de Ayudar a la Santa Misa, con enseñanza de doctrina Christiana mañana y tarde ...» (*Ordenanzas formadas para el régimen y gobierno de la villa de Benicarló, 1807*, citat per Fuster (1982: 202-203)).

³³ Cfr. amb el calendari que per al segle XVII descriu Marcet (1987: 260): de maig a setembre, de 7 a 10 del matí i de 3 a 6 de la vesprada; d'octubre a abril, de 8 a 11 del matí i de 2 a 5 de la vesprada; no hi havia vacances a l'estiu ni festa els dijous a la vesprada com era costum entre els estudiants de les escoles de gramàtica. Per Nadal es feia festa des de la vespra d'aquest dia fins el segon dia de l'any nou; per Setmana Santa, des del dimarts sant fins després de Pasqua; per les festes patronals i per Carnestoltes, des de dijous gras fins al segon dia de Quaresma. També l'escola de primeres lletres de Castelló tenia un horari similar: d'un quart de nou fins les onze del matí i des d'un quart de tres fins les cinc a la vesprada (Gimeno Michavila, 1928: 47).

³⁴ Citat per Bouza Alvarez (1992: 53).

³⁵ Ros (1980: 11). A Gimeno Michavila (1928: 110-111), segons les Constitucions de les aules de gramàtica de Castelló (1747), hi trobem una relació, bé que indirecta, del mètode d'ensenyament de les primeres lletres: «... de los niños que empiezan a aprender el abecedario, doce dineros al mes, de los que ya empiezan a leer así el romance com el latín, veinte y cuatro dineros al mes y de los que ya empiezan a escribir y contar y escriben y cuentan, treinta y seis dineros al mes ...».

No hay persona alguna que pueda saber *hablar bien, leer, ni escribir un Idioma (sea el que fuere)* que primero no se haga dueño de la *pronunciacion* de las letras del *Alphabeto*: con las *combinaciones, ò syllabas*, para formar las *dicciones*...

Després d'aprendre de llegir s'hi aprenia d'escriure. No tots els qui anaven a escola aconseguien d'aprendre l'escriptura,³⁶ l'aprenentatge de la qual era molt més complexe que el de la lectura. Segons Levasseur,³⁷ cap a la meitat del segle XIX, a les escoles espanyoles només s'ensenyava la lectura de la doctrina, i a Glasgow, a finals del XVIII, hom ensenyava de llegir anglès, la doctrina i un poc d'escriure.³⁸ Ni tampoc no era segur que tots els mestres dominassen bé l'art d'escriure. Segons Cipolla (1969: 26), tot citant Fourrier,³⁹ al sud-est de França, durant l'*Ancien Régime*, hom llogava els mestres a les fires comarcals. Qui volia ser llogat com a mestre anava per la fira amb un barret amb plomes tot cridant «*Maitre d'école!*». Si hi portava una ploma; volia dir que podia ensenyar de llegir; si dues, que podia ensenyar de llegir i escriure; i si duia tres plomes, volia dir que també podia ensenyar aritmètica. I tan ençà com l'any 1851 la Societat Estadística de Manchester i de Londres reportava que en fer-se el cens, 708 mestres de les *dame's schools* i 35 mestres de les escoles subvencionades van firmar els seus informes amb una creu.⁴⁰ No sembla que aquest siga el cas dels nostres mestres de Vilafamés del segle XVII. Sabem que Joan Pérez era notari i exercí com a escrivà del Consell,⁴¹ a les actes del qual podem veure que escrivia amb bona lletra i això ho corroboren els dos memorials, la lletra dels quals es pot dir que és d'una gran qualitat —és a dir, era un professional de l'escriptura. D'altres pretendents a l'escola de Vilafamés sabem també que eren notaris, com Josep Forés, de Lluçena (any 1665) i Pere Querol, de Vallibona (any 1666). Però no devia ser tan infreqüent la poca capacitat d'escriure d'alguns mestres atés que l'escriure bé és valorat com a mèrit rellevant d'un pretendent a l'escola, Nicolás Ernánides,⁴² que havia estat mestre a l'Alcora.

³⁶ Per a aquests segles és molt difícil d'establir magnituds aproximades dels qui sabien llegir i escriure; Bannasar (1982: 284) cita el cas del sanador morisc Román Ramírez, processat per la Inquisició, la biblioteca del qual contenia l'*Amadis* i set novel·les de cavalleria i, malgrat que se'n sabia de memòria alguns capítols, amb prou feines si llegia i tampoc no sabia escriure. A França, entre els anys 1686 i 1690 (segons Fleury i Valmary, citats per Cipolla [1969: 68]), el 75 per cent dels francesos que es van casar no sabien firmar; i, per al conjunt de l'Europa catòlica, el 70/85 % era analfabet (Cipolla, 1969: 72). Per al País Valencià, vegeu la nota (23).

³⁷ E. Levasseur, *Rapport sur l'instruction primaire et l'instruction secondaire*, citat per Cipolla (1969: 34).

³⁸ J. Sinclair (ed.), *Statistical Account of Scotland*, citat per Cipolla (1969: 34).

³⁹ Ch. Fourrier, *L'Enseignement français de l'Antiquité à la Revolution*, citat per Cipolla (1969: 26)

⁴⁰ R. Hamilton, «Popular Education in England and Wales», citat per Cipolla (1969: 30).

⁴¹ Del *Manual de Consells* he copiat contractes d'arrendament de serveis municipals i determinacions del Consell Municipal escrits per ell. Vegeu, també, nota 6.

⁴² A l'acta del Consell corresponent al 14 de juliol de 1666 podem llegir: «... un mestre que es diu Nicolás Ernánides ... és músic de orgue i escriu bé ...»

5.2 Obligacions no docents

A més de les obligacions inherents a l'acte d'ensenyar, que ja hem vist més amunt, els mestres de Vilafamés s'havien de fer càrrec d'altres tasques. Ser mestre de xics implicava necessàriament fer sonar l'orgue de l'església i ensenyar de cantar als qui volguessen per tal de «... tindre una capella o cantoria suficient lo dia y festa de Nostra Señora de setembre a ses costes» segons que diu la conducta de Joan Pérez l'any 1653 (doc. xviii) així com les altres conductes que coneixem. En realitat, la plaça de mestre la veiem denominada tot sovint «magisteri del orgue y escola», com en la conducta adés esmentada. I en les deliberacions del Consell del 14 de juliol de 1666 sobre la possible contractació del mestre Nicolás Ernandes, a banda de valorar que escriu bé, també hi pesa el fet que és músic d'orgue. I aquestes exigències musicals encara se li demanen als mestres contractats a principis del segle XIX, com, per exemple, a un aconducat el 1814, al qual els membres de l'ajuntament «confieren la plaza de primeras letras y órgano de esta villa...»⁴³

També calia que el mestre tingués cura del rellotge i que fos ell en persona qui el muntés quan fos necessari, sense que pogués enviar a cap dels seus deixebles (doc. xxi). No sempre se'n feia càrrec del rellotge, el mestre: això depenia de la força que tingués en les negociacions de la conducta.

6. FORMACIÓ INTEL·LECTUAL I PEDAGÒGICA DELS MESTRES DE VILAFAMÉS

Ja hem vist com per a ser contractats els mestres de Vilafamés no eren sotmesos a cap tipus de prova ni examen que acredités la seua competència professional, com ho feia algunes vegades el Consell de Castelló, almenys durant el segle XVIII,⁴⁴ que exigia als aspirants a mestre que demostrassen els seus coneixements en les diferents disciplines que havien d'impartir. L'única referència que trobem en els documents respecte a alguna faceta de la capacitat de l'aspirant és la que ja he esmentat referida al mestre Nicolás Ernandes. Ni tampoc no sabem que els mestres tinguessen cap coneixement de tècniques pedagògiques ni didàctiques. Més aviat sembla que devien anar aprenent a ensenyar d'una manera empírica i, en la mesura que s'anaven professionalitzant, anaven adquirint certes destreses útils per a transmetre els seus coneixements. El que sí que podem dir és que la majoria de mestres i aspirants que tenim documentats en aquesta època, devien tenir un suficient domini i coneixement

⁴³ *Libro de arriendos ...* (fol. 16r.).

⁴⁴ Gimeno Michavila (1928: 74).

de les matèries que havien d'ensenyar. Ja he dit més amunt que alguns d'ells foren notaris i escrivans. Els aspirants a notari havien d'acreditar un aprenentatge de quatre anys a casa d'un notari i fer un examen, tant si volien exercir a la capital del regne com en altres localitats. En aquest examen havien de traduir un text del llatí al català i un altre del català al llatí (Salavert i Graullera, 1990: 130-131). Joan Monterde (doc. XXI) era llicenciat; l'acta de 4 de maig de 1666 parla d'un candidat de Vila-real, que fou rebutjat per massa jove i perquè demanava un salari massa alt (80 lliures), que era *licenciado*.

7. EL SALARI DELS MESTRES

El salari dels mestres de primeres lletres, en el context europeu, no solia ser massa alt. Tot i que varia segons els països i, dins del mateix país, les localitats⁴⁵, la paga mitjana que solia rebre el mestre —i, això, fins el segle XIX— venia a ser similar a la que rebia un artesà.⁴⁶ A les obres de l'edifici de la Generalitat a Barcelona, l'any 1644, un paleta rebia 5 sous per dia i un fuster en cobrava 7 o 8.⁴⁷ Tanmateix, els mestres de Vilafamés estaven relativament ben pagats en aquesta època, en comparació amb els d'altres llocs (veure nota 45) i amb els salaris d'altres professionals contractats pel Consell municipal de la vila. Per exemple, l'any 1608, l'escrivà de jurats cobrarà un salari anual de 15 lliures; el mestre Joan Guardiola, any 1610, percebrà 22 lliures. Podem també comparar el salari d'alguns mestres amb el d'alguns metges, també aconducats per la vila. El Dr. Clergue és contractat l'any 1652 amb un salari de 45 lliures i el mateix any el mestre Ochando en rebrà 40. Aquest és, però, l'únic cas en què el salari del mestre és similar al del metge; en els altres casos dels quals tenim dades del salari dels metges hi ha una substancial diferència a favor d'aquests. Així, l'any 1651, el Dr. Falcó rebrà 90 lliures i el dr. Peyrat, l'any 1665, en cobrarà 115; l'any 1651 el mestre Ochando obtindrà una conducta de 45 lliures i el 1666 el mestre Ernánides serà aconducat per 72 lliures.

Per complementar les dades referides al salari dels mestres potser serà d'interés que anotem ací alguns preus de productes de consum, la qual cosa també ens donarà una certa idea del poder adquisitiu dels mestres en aquella època. Pels arrendaments de la carnisseria de Vilafamés per al període 1644-45

⁴⁵ L'any 1671 el mestre de Baena (Córdoba) cobra 50 ducats (Domínguez Ortiz, 1986: 319). L'any 1671 la vila de Vilafamés contracta el mestre Joan Monterde (vegeu doc. XXI) per un salari de 72 lliures. Per poder-hi fer la comparació vegeu l'equivalència d'1 ducat castellà = 21 sous i 20 sous = 1 lliura (Casey, 1979: 8).

⁴⁶ Cipolla (1969: 28).

⁴⁷ J. H. Elliott (1963: 57). Vegeu les equivalències monetàries: 1 lliura = 20 sous, 1 sou = 12 diners (Casey, 1979: 8).

(en aquests anys el mestre Joan Pérez cobrava 50 lliures) sabem que el carnisser estava obligat a vendre la carn a aquests preus: la lliura de cabró, 2 sous 8 diners; la de moltó, 3 sous; la de bou, 1 sou 6 diners i la de cansalada, 2 sous 10 diners.⁴⁸ Els preus d'altres productes els podem conèixer per una memòria⁴⁹ que reporta les despeses per l'acollida, durant uns dies de l'any 1605, de vint-i-tres dones de la casa pública de València a la confraria de Santa Llúcia de la mateixa ciutat. L'any més pròxim al d'aquests preus per al qual posseïm dades del salari del mestre és el 1610 (Joan Guardiola cobra 22 lliures, és a dir 440 sous). La memòria esmentada relaciona minuciosament els preus dels productes consumits durant aquests dies per les dones del partit. Vegem-ne alguns: taronjat (una mena de comfitura de taronja), a 1 sou 11 diners la lliura; arròs, a 7 diners la lliura; oli, a 13 diners la lliura; 4 ous, 1 sou; vi, a 10 sous el cànter. I un altre preu que podem considerar amb valor comparatiu és el del d'una casa al propi Vilafamés. L'any 1665 el Consell Municipal de Vilafamés decideix de comprar una casa al Collado, propietat de Balthasar Matheu, per un preu màxim de 63 lliures (el 1663 el mestre Vicent Marçal cobra 65 lliures); és a dir, en aquest any el salari anual d'un mestre venia a ser més o menys l'equivalent al preu d'una casa en un indret prou *cèntric* de la vila (el Collado és el nom del carrer situat davant de l'església).

Si volfem esbrinar, però, l'autèntic valor relatiu del salari dels mestres com a termòmetre de la prioritat de les despeses que la vila de Vilafamés destinava a la instrucció dels infants, caldria que poguéssim saber el percentatge d'aquestes en relació amb el total del pressupost municipal. No ho sabem per al cas d'aquesta vila, però sí que en tenim dades per a d'altres viles valencianes durant la primera dècada del segle XVII. Per al bieni 1604-1605 la vila de Castelló destina a educació el 2% del total de despeses municipals; Alzira, per als anys 1607-1608, i Oriola, per al 1600, en despenen totes dues també el 2%; Traiguera, per a l'any 1612, es gasta en el salari del mestre l'1,5% de les despeses totals d'aquell any. Val a dir que els capítols que estan per sota del d'educació són: policia (Castelló i Alzira, 1%); beneficència (Alzira, 1%); defensa (Alzira, 1%); a Traiguera l'únic capítol inferior al d'educació és el genèric *altres*, amb un 1%.⁵⁰ Les xifres, tot i ser molt parcials, són prou eloqüents pel que fa al nivell *real* del lloc que ocupa l'educació primària pública entre les prioritats de la

⁴⁸ *Manual de Consells*, AMV II-1.

⁴⁹ Manuel Carboneres (1876: 123-125). Una altra sèrie de preus que pot completar-ne dades la trobem a Elliott (1963: 491-492): un pollastre val 2 sous (anys 1621 i 1635); una gallina, 9 sous (any 1640); una mula, 30 lliures (any 1597); una ovella, 2 lliures (any 1640); una camisa, 16 sous (anys 1598-1635); un parell de sabates, 8 sous (anys 1587-1641).

⁵⁰ Aquestes dades han estat extretes de Casey (1979: 186), per a Castelló, Alzira i Oriola, i de Ferreres i Llatje (1986: 74), que citen Giménez Chornet, per a Traiguera.

societat d'aquell temps a casa nostra. Com diu Casey:⁵¹

L'educació és a tot arreu la Ventafocs de la història: hi havia dos mestres de secundària i un de primària a Castelló (amb una població de 1165 famílies), exactament la mateixa situació a Oriola (amb una població de 2.520 famílies) i un mestre de secundària i el seu ajudant a Alzira (amb una població de 800 famílies).

En realitat, ja hem vist per tot l'afer de la contractació dels mestres Ochando i Pérez, com el que li interessava al Consell Municipal era d'aconseguir un mestre amb el menor cost possible i que, de vegades, hi ha períodes en què l'escola està sense mestre perquè els candidats que s'hi presenten no accepten les condicions econòmiques i les autoritats municipals sempre esperen de trobar-ne algun que no exigisca un salari massa alt. I això que reconeixen que «... importa y aja mestre per anar i los chichs malament.»⁵² Quan hi havia més d'un candidat a mestre, el Consell jugava segons les lleis de l'oferta i la demanda intentant rebaixar-ne el salari. Mai no hem trobat en els documents una referència a la conveniència o no de contractar aquest o aquell mestre en funció de la seua competència professional. Sempre el criteri serà l'econòmic i entre el candidat a mestre i el Consell hi haurà un regateig per les condicions de la conducta, com en qualsevol altre dels serveis que la vila contracta. I és que, si el salari dels mestres pot ser un indicatiu del lloc poc prioritari que l'educació pública ocupa en moltes de les societats europees de l'*Ancien Régime*, ens hi podem adonar que haurà de passar molt de temps fins que aquestes societats vagen destinant a la instrucció pública parts dels pressupostos públics més adequades al valor que per a aquestes mateixes societats ha de tenir la formació intel·lectual dels seus ciutadans des dels primers nivells d'ensenyament. Durant molt de temps serà vigent el valor de les paraules que, ben entrat ja el segle XVIII, dirigeix Menéndez Valdés⁵³ en un informe al rei d'Espanya:

Lloremos sobre la inocente niñez, esperanza naciente del Estado, en la infeliz educación que ahora recibe. Nula, arbitraria, incoherente, verá Vuestra alteza abandonada a mercenarios mal pagados, ineptos cuando menos, si no perjudiciales.

El diagnòstic és ben punyent.

⁵¹ Casey (1979: 187).

⁵² *Manual de Consells*, AMV II-1.

⁵³ Citat per Sarrailh (1954 : 56-57).

8. ESTUDI DELS TEXTOS: NOTES LINGÜÍSTIQUES

8.1 Grafies

El sistema gràfic usat en aquests documents manté una gran fidelitat a la tradició ortogràfica catalana. Algunes petites vacil·lacions, com ara algun cas de *j* davant *e*, o *c/s* per a */s/*, o l'ús de la *h*, o les poques vegades que apareix la *ñ*, no deixen de ser ben normals en la llengua escrita de l'època.

8.1.1 Palatal fricativa sorda

— En posició final darrere vocal, amb *ix*: *mateix* (IV), amb *x*: *matix* (IX), *heccedix* (X), *parex* (X). Hi ha una forma anòmala del verb *fenir* en 3ª persona del singular de l'IP que afegeix *g* a la *x* final: *fenixg* (IV).

— En posició intervocàlica darrere *a*, *e*, hi és representada, majoritàriament, per *ix*: *mateixos* (XIX), *pareixerà* (XXI), *pareixeria* (IX), *així* (II), *heixit* (VIII), *baixe* (VIII). Però una vegada hi és representada per *x*: *dexant* (XXI).

8.1.2 Palatal africada sorda

— A principi de mot i entre vocals sempre és representada amb la grafia castellana *ch*: *chichs* (XXI) i *passim*; *Ochando* (XVII) i *Gochando* (XVI).

— A fi de mot, *g*: *desig* (IV), i *ig*: *faig* (XXI).

8.1.3 Palatal fricativa sonora i palatal africada sonora

— Grafia *g* davant *e*, *i*: *magisteri* (IV) i *passim*, *gener* (XX), *giner* (I), *llegir* (XXI), *dumenge* (VI).

— Grafia *j* davant *a*, *o*, *u*: *major* (IV), *aja* (X) i *passim*, *jurats* (XVII) i *passim*, *Joan* (XVII), *Jaume* (XXI), *ja* (XV).

— Grafia *tg* davant *e*: *metge* (XX), *coronatge* (XXI), *fadrinatge* (XXI), *maridatge* (XXI).

— Grafia *j* davant *e*: *meje* (XVIII), *haje* (XXI).

— Grafia *ch*: *sobrepucha* (X).

Aquestes dues consonants les tractem conjuntament perquè en el parlar valencià es produeix la neutralització i totes dues hi presenten una realització africada. S'hi manté la distinció gràfica, d'acord amb la tradició ortogràfica catalana, entre *g* i *j*, per una banda i *tg* per l'altra, amb dues úniques excepcions: una vegada hi trobem *meje* (XVIII), però també hi ha *metge* (XX) i *haje* (XXI).

Hi ha la forma no etimològica *subgecte* (XVI); *relonge* (VII), segons la forma tradicional valenciana i viva en el parlar actual, no escrita amb *tg* per ser l'expressió d'una geminació del so palatal africad.

Només hi ha un cas d'utilització de la grafia *ch* per representar el so palatal africad: *sobrepucha* (X), a causa d'una possible influència esporàdica de la grafia castellana. *Pechos* (XVIII) no és més que la reproducció de la paraula castellana, amb una única mostra, *pejos* (XX), on hi ha l'intent d'una aproximació al sistema gràfic català.

8.1.4 *Palatal nasal sonora*

Hi trobem quatre grafies:

— La tradicional *ny*: *any* (iv) i *passim* [*any* sempre hi és representat amb aquesta grafia]; *menys* (x) i *passim* [dues vegades *meyns* (iv)]; *ensenyar* (xxi).

— *ñy*: un estadi intermediari en tendència cap a la grafia castellana *ñ*. Només és utilitzada una vegada, *meñys* (v); és, doncs, francament majoritària la grafia tradicional.

— *ñ*: *señors* (iv i x); *señora* (xviii). Aquestes dues paraules sempre són escrites amb *ñ* per clara influència del castellà, atès que són formes idèntiques en ambdues llengües.

— *n*: només una ocurrència: *senor* (xviii).

8.1.5 *Alveolar fricativa sorda*

— Grafia *s* inicial per *c*: *sesse* (ix); *sinquanta* (x).

— Grafia *s* en contacte amb consonant; hi ha vacil·lacions, hi trobem *escomensant* (xviii), però més vegades *començarà* (xii); *pensen* (xxi), però també *pence* (iv); *consell* (v), però també *concell* (xix), encara que aquesta més vegades amb *c* que no amb *s*; *consiliar* (ix), una vegada, però *conciliar* (xviii), dues.

— Amb *s* intervocàlica en lloc de *ss*: *pasar* (iv); *éser* (iv); *admetesen* (iv); *propasat* (xviii), *pasat* (xix), *pasades* (xvi), però *propassat* (xii).

— Grafia *ss* intervocàlica: *passat* (x); *Casset* (i); *avinguessen* (i); *comissió* (i), però també *comició* (i); *sesse* (ix).

— *s* intervocàlica en lloc de *c*: *antesedent* (xviii); *servisi* (x); *determinasió* (v), però també *determinació* (xviii); *condisió* (ix), però també *condicions* (xxi) més vegades; *Visent* (xv).

— Grafies *c* i *ç*: *importància* (iv); *relació* (iv); *ací* (iv); *principiant* (x); *obligació* (xviii) i *passim*; *determinació* (xviii); *conciliar* (xviii); *ymposicions* (xviii); *suficient* (xviii); *principal* (xxi); *disposició* (xxi); *presència* (i); *roboració* (i); *recíproca* (i); *mercet* (iv); *facen* (x); *preceynt* (xviii); *Francés* (xviii); *tercer* (i); *ço* (xx); *açò* (xxi); *faça* (iii); *llançades* (vii); *començarà* (xii); *Marçà* (xv).

— Grafia *c* per *s*: *pence* (iv); *anar-ce'n* (iv); *conceblant* (iv); *concederat* (x).

— Grafia *c* per *ss*: *comició* (i).

— Grafia *z*: només una vegada en posició final, *Vilafamez* (iv), que és la forma amb què és usada tot sovint en la llengua antiga.

8.1.6 *Alveolar fricativa sonora*

— Grafia *s* intervocàlica: *desembre* (xvii); *ymposicions* (xviii); *ymposadors* (xviii); *posat* (xix); *cosa* (xx); *present* (xxi); *posarà* (xxi); *disposició* (xxi); *nosaltres* (i); *presència* (i); *proposat* (v); *preses veus* (vii); *present* (xii); *resolt* (v).

— Grafia *z* postconsonàntica: *quinze* (iv).

— Grafia *ss* intervocàlica: només una vegada, *possat* (xv).

8.1.7 *Africat*

— Amb la grafia *tz*: *dotze* (xxi); *setze* (xvi).

Hi ha una remarcable regularitat en la representació de /z/ intervocàlica; només una vegada hi ha la confusió a *possat*. L'únic cas en què aquesta consonant és postconsonàntica, *quinze*, hi

és representada adequadament. Hi ha, també, prou regularitat en la utilització de les grafies *c* i *ç*, amb escasses confusions. On sí que hi ha vacil·lació és en els usos de *c* per *s* (però en la majoria de casos hi és usada la *s*); alguns, pocs, de *s* per *c*, o *s* per *ss*. Aquestes confusions eren, però, corrents en la tradició ortogràfica catalana.

8.1.8 Oclusiva velar

Sorda

— En posició final de mot, el fonema oclusiu velar sord és representat per la grafia *ch* en els singulars i per la mateixa grafia seguida de *s* en els plurals [tret de dues ocurrències grafiades amb *c*, *tinc* (x) i *franc* (x), i una amb *g*, *dig* (iv)]: *càrrechs* (x); *chich* (xxi) i *chichs* (xxi) i *passim*; *franch* (iv); *fonch* (i) i *passim*; *magnífichs* (iv); *sach* (xiv); *servichx* (x); *síndich* (viii); *tinch* (iv). Hi predomina, doncs, la grafia tradicional catalana.

— En posició inicial davant *u* no pronunciada trobem dues vegades la forma *quontra* (vi), encara que amb l'abreviatura *q^a*. En la llengua antiga era corrent la utilització de la grafia *q* en aquesta posició.

— Davant *u* pronunciada hi ha sempre la grafia *q*, d'acord amb la tradició ortogràfica: *qual* (x) i *quals* (xxi); *qualsevol* (xvi); *quant* (xix); *quaranta* (xviii); *quatre* (xvi); *sinquanta* (x).

Sonora

— Hi ha un cas de confusió gràfica en la representació d'aquesta consonant, *pujen* (x), per *puguen*.

8.1.9 La grafia *h*

— La *h* medial (medieval) usada en els documents rememora una consonant llatina desapareguda (Segarra, 1985: 39): *rahó* (iv) i (i).

— La *h* medial antihlàtica, per indicar l'absència de diftongació: *vehy* (iv), *vehí* (xi), *vehins* (ii) i *vehynals* (x). També, el relatiu de lloc *ahon* (ii).

— *h* intervocàlica en formes verbals davant d'una *u* consonàntica: *dehuen* (xxi); i, també, *h* intervocàlica davant de *u* consonàntica: *mehua* (x).

— En formes antigues i dialectals *nohembre* (xx)(DCVB: VII, 800) i (DECat: V, 971) i *dehembre* (xii) (DCVB: IV, 222) i (DECat: III, 105).

— També, postposada a la *c* a final de paraula per representar [k]: *tinch*, *fonch*, etc. Tots aquests usos de la *h* denoten el caràcter conservador de la llengua d'aquests documents, explicable pel registre jurídic-administratiu al qual pertanyen.

— Vacil·lació en les *hh* etimològiques: la del verb *haver* ara hi apareix, *haver* (xix); *haja* (xx); *ha* (iii); *han* (iii), ara no, *aver* (iv); *aja* (ix); *a* (vi); *an* (x); *avia* (iv); *auré* (x). També sense *h*, *onrradament* (iv) i *abilitat* (x). En canvi, paraules que avui no en porten: *heccedix* (x); *hun* (xxi); *higuals* (vii); *heixit* (viii).

— Hi ha la utilització, una vegada, de la *h* per al pronom adverbial *hi* (x), però d'altres només amb *i*, *aver-i* (xvii) o amb *y*, *que y estiga* (xvi). El pronom *ho*, sempre sense *h*, o *demana* (xiv), *pasar-o* (iv).

— Usada també en l'adverbi de temps *hui* (xx), forma pròpia del parlar valencià.

8.1.10 Grafia y

Aquesta grafia hi és usada:

- Per representar la medio-palatal fricativa sonora [y] en el pronom personal fort de primera persona, *yo* (iv) i *passim*.
- En funció de semivocal en els diftongs, tot seguint la tradició medieval: *huy* (i); *ayxí* (i); *pleyts* (ix); *peyter* (xiv).
- Per representar la *i* en hiatus precedida d'una altra vocal o de *h*: *vehy* (iv); *precehynt* (xviii); *conduyt* (xvi).
- Per representar la vocal *i* inicial o en els numerals de la vintena: *ymposicions* (xviii); *ymposadors* (xviii), però, *imposicions* (xx) i *imposadors* (xx).
- Per representar la conjunció copulativa *y* (iv) i *passim*, llevat de l'aparició nou vegades de la conjunció *e* (vegeu conjuncions en l'apartat de morfosintaxi).
- Alguna vegada representa el pronom feble adverbial *hi*: *y* (xvi).

8.1.11 Grafies llatinitzants

Per influència culta, atesa la professió de notaris i escrivans dels autors d'aquests textos, hi trobem la utilització de la *tt* en dues ocasions: *attenent* (iv) i *nattivitat* (xxi).

8.2 Fonètica

8.2.1 Vocalisme

Només en el vocalisme àton podem anotar dos casos que mostren una característica fonètica palesada en l'escriptura:

- Transcripció de *i* per */e/* a *giner* (i), per contacte amb una palatal.
- Pèrdua de la *i* de diumenge: *dumenge* (vi).

Elisió vocàlica

— Hi ha els següents casos d'elisió vocàlica: *que-s torne* (ii); *que-s done* (v); *que-l despedisquen* (ii); *que-starà* (v); *que-stave* (xi).

8.2.2 Consonantisme

— Pèrdua de la consonant líquida per dissimilació, fenòmen propi del parlar de Castelló (Gimeno, 1992: 139) i del Matarranya (DCVB: IV, 143) i (DECat: VI, 417): *dependre* (xxi). Aquesta dissimilació, segons Coromines (DECat) en l'article *pendre*, és unànime i molt antiga en català. El mot *dependre*, propi del valencià i de la zona del Matarranya, el documenten, el DAG, el 1687, i el DECat, el 1684, en un document publicat al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. Aquesta documentació meua (1669) recula uns anys les reportades pels DAG, DCVB i DECat. També, el mateix fenomen, a *porroge* (vi).

- Caiguda de la */v/* a *nohembre*(xx) (DECat: V, 971).
- Caiguda de */z/* a *dehembre* (xii) i *deembre* (i) (DECat: III, 105).
- Palatalització de */s/* davant */k/*, tret fonètic del valencià i de part del català nord-occidental a les formes verbals: *servixch* (x); *servixquen* (iv); *ixqué* (vii); però hi trobem una ocurrència en què no es produeix aquest fenòmen: *despedisquen* (ii).

— Geminació del palatal africac sonor a *relonge* (vii), que és la forma típica valenciana juntament amb la variació *rellonge*.

Grups consonàntics

— Conservació del grup consonàntic —*lt*—, sense perdre la *l* en: *altre* (xxi); *altra* (xvi); *altres* (xx); *nosaltres* (i).

— El grup consonàntic —*mpt*— a l'interior de paraula emmudeix la *p*: *conte* (xxi); *contar* (xxi); *contador* (xvi), *promta* (x).

— En la transcripció del grup —*mp* final hi ha vacil·lacions a la paraula *temps*, pel que fa a l'emmudiment o no de la *lp*: *tems* (x), *tens* (xviii); *temps* (xviii); la darrera forma és la que compta amb més ocurrences, malgrat que el parlar de Castelló emmudeix aquesta oclusiva quan va seguida de —*s* (Gimeno, 1992: 141).

— En la paraula *pràctica* hi ha un canvi de *r* per *l* i no representació, per emmudiment, de la *c*: *plàtica* (x)⁵⁴.

8.3 Morfosintaxi

8.3.1 Article

Les formes dels articles usats en aquests documents són *lo/el*, *los/els*, *la* i *les*.

L'article usat normalment és *lo* (*los*), tant si la paraula anterior a l'article acaba en vocal com si ho fa en consonant, p.e. *pagà lo any* (xx), *donar-me lo magisteri* (iv), *tenia lo mestre* (xvii), *començarà lo primer* (xiv), *portar lo relonge* (xx), *ab lo present* (xxi), *viure los demás* (iv), *tots los càrrechs* (ii), *ab los càrrechs* (xi), *tots los dies* (xxi). Només hi ha quatre casos d'ús de *el*: *y el orgue* (xx), *estave el any* (xi), *y el veure* (iv), *que el temps* (x); una vegada: *els, entre els demás* (xv), i una vegada apareix l'article *el* amb la vocal elidida: *que l'art* (iv). Hom pot observar que les poques vegades que és usada la forma reforçada *el* això s'esdevé sempre quan el mot anterior acaba en vocal, sobretot quan és un clíctic, com *y* i *que*.

L'article femení no elideix en cap cas la vocal davant dels mots començats en vocal: *la escola* (iv), *la escrivania* (i), *la una part* (i), *la elecció* (xv).

Pel que fa a les contraccions, hi trobem *al, al mestre* (iii); *als, als càrrechs* (iv); *del, del magisteri* (iv); *del any* (xviii); *dels, dels fills* (iv); però no *pel* ni tampoc *pels*.

8.3.2 L'article personal en

En aquests documents no és usat mai l'article personal *en* davant dels noms de persona. Val a dir que, en els aproximadament 2.000 folis de les actes del Consell Municipal corresponents al període que va entre el 1609 i el 1685, no hi he trobat ni un sol cas d'utilització d'aquest article. En un altre document de l'arxiu de Vilafrades (*Establiments de la vila de Vilafrades*, any 1630) l'ús de l'article personal és vacil·lant; ara hi és usat, ara no. Hi apareix sistemàticament precedint antropònims que formen part de topònims, és a dir, com una forma fosilitzada (Cf. DECat: III,310). En un llibre de vâlues del mateix arxiu, aquest corresponent al 1522, l'article personal és usat sistemàticament davant dels noms dels propietaris citats. Sembla, doncs, que l'ús d'aquest

⁵⁴ En l'espanyol d'aquesta època també hom pot observar aquest fenomen, generalitzat a la literatura, consistent en la deformació dels cultismes: *celebro*, per *cerebro*, *rétulo* per *rótulo*, *plática* per *práctica*, etc. (Lapesa, 1981: 390-391).

article havia anat disminuint tot al llarg del segle XVI per esdevenir pràcticament inexistent a mesura que avançava el XVII⁵⁵.

8.3.3 Numerals

Els numerals que hem trobat en aquests documents són els següents:

— Cardinals: *un* (x); *dos anys* (v); *tres* (x); *quatre* (xvi); *sis* (xv); *deu* (iv); *dotze* (xxi); *quinze* (iv); *setze* (xvi); *vint-y-sis* (iii); *vint-y-nou* (xx); *quaranta* (xviii); *sinquanta* (x); *setanta-dos lliures* (xxi).

— Ordinals: *primer* (iv); *segona* (xviii); *tercer* (i).

Dos hi és usat amb caràcter invariable, com és propi del valencià actual, tant per al masculí com per al femení. *Los tres* (i), avui forma popular valenciana, per comptes de *tots tres*.

8.3.4 Demonstratius

Els demostratius que hi ha en aquests documents són els següents: *este* (xxi), *esta* (ix), *aquell* (xvi), *aquella* (xviii), *aquells* (i), *aquelles* (vii); *ço* (xx) i *açò* (xxi).

Les úniques formes són les no reforçades, com és propi del valencià actual. No hi és usada cap forma reforçada. La variant *est* no hi apareix.

8.3.5 Possessius

Només són usades les formes àtones en els casos d'un sol posseïdor: *mon oncle* (iv), *sa obligació* (xx), *sa pròpia mà* (xx), *sa conducta* (v), *sos naturals* (iv), *sos fills* (x), *ses costes* (xvii). Aquestes són les formes pròpies també del català antic.

De formes tòniques només n'hi trobem *Nostra Señora* (xx), forma poc genuïna en català per a referir-se a la Mare de Déu i *de nostres pròpies mans* (i) sempre sense article, que segons Coromines (1983: 316) ha estat sempre raríssim en català.

8.3.6 Indefïnits

Aquests són els indefïnits que hi ha: *algun* (ix), *alguna* (ix), *algunes* (iv); *altre* (xiv), *altres* (xviii); *tot* (x), *tots* (xxi); *tal* (ix); *mateix* (xxi), *mateixos* (ii); *un* (iv), *una* (xviii); *cascú* (xxi), *cascun* (xviii); *ningun* (xxi); *qualsevol* (xvi).

Hi podem observar l'ús que se'n fa del castellanisme *demés* (iv).

L'indefïnit *ningun* (ix) és usat com a adjectiu. Aquest indefïnit és propi del català antic i viu en alguns parlars (Duarte i Alsina, 1986, II: 89) com ara el valencià, on conviu amb *cap*, forma aquesta que no és usada en aquests documents. A remarcar la parella de formes antigues *cascun* / *cascú* a *cascun any* (xviii) i *cascú busque comoditat* (xxi), com a determinant, amb [n] final, i com a pronom, sense [n] final (Duarte i Alsina, 1986, II: 86).

Altre hi apareix gairebé sempre sense anar precedit d'article: *e altres ymposicions* (xviii), *en*

⁵⁵ Cfr. Martí (1991: 61) que troba resultats similars en un document valencià del XVII. Arroyas (1989: 152-195) edita diversos documents del Consell Municipal de Castelló corresponents als segles XVI i XVII on els antropònims tampoc no van precedits de l'article personal, tret d'alguna vegada (p. 152, document de 1588-1589) en què aquell precedeix el nom del rei, «... per lo molt alt senyor Rey en Joan de gloriosa recordasió...», cas que hom pot considerar també com una fosilització d'una forma que ja no hi era viva.

— La paraula anterior acaba en vocal: *la vila el volgués* (xxi); *que-l despedisquen* (ii); *si-l trauran* (xiv).

— La paraula anterior acaba en consonant: *aquell lo vulla* (ix).

- Darrere del verb acabat en consonant: *despedir-lo* (iv).

Los

- Davant de verb començat per vocal.

— La paraula anterior al pronom comença per vocal: *que els ha donat* (iii).

- Davant de verb començat per consonant.

— La paraula anterior acaba en vocal: *Déu els done* (iv); *que els servixch* (x).

— La paraula anterior acaba en consonant: *present los suplique* (x); *conformitat los pagà* (xviii); *estiguen los dehuen* (xxi); *dit els suplique* (x).

- Darrere de verb acabat en consonant: *suplicant-los* (x).

Ne

- Davant de verb: *del qual ne pence* (iv).

Ho

- Darrere de verb: *pasar-o* (iv).

- Davant de verb: *o an experimentat* (x); *o demana* (xiv).

Hi

- En la construcció impersonal amb el verb haver: *que y pot aver* (iv); *hi aja* (x); *aver-i* (xiv).

- En funció d'adverbi de lloc: *de estar-hi* (iv); *d'éser-hi* (iv); *que y estiga* (xvi).

Les formes tenen una tendència a l'especialització en funció del context fonètic. En el cas d'alguns pronoms no hi ha suficients ocurrences com per extreure'n unes conseqüències categòriques; així doncs, hi parlarem de tendències. Per exemple, en posició proclítica, en un context fonètic igual, és a dir, precedits de paraula acabada en consonant, els pronoms *me*, *se*, *lo*, *los*, vacil·len entre la forma plena i la reforçada, però s'hi apunta una tendència preferent cap a la primera. En canvi, quan aquests pronoms són precedits per paraula acabada en vocal i, sobretot si aquesta paraula és el clíctic *que*, ens mostren una clara inclinació a l'ús de la forma reforçada.

8.3.8 Relatius

En aquests documents és usat el relatiu compost en coincidència amb la normativa actual, *l'art de notaria al qual me avia arrimat* (iv); *mon oncle lo qual [...]fenixg en lo mes de* (iv); *en voluntat la heccedix, la qual està promta* (x). L'afany de precisió, (per tal de fugir de l'ambigüitat) amb què és usat aquest relatiu fa que s'hi use pleonàsticament amb la repetició de l'antecedent, *la qual determinació se llixgue* (v); *la qual conducta fonch per a un any* (xvi) (casos en els quals l'antecedent ni és esmentat, ans sobreentés, en tot el període anterior). També hi ha pleonasmes

altre consell (xiv), *veus altra vegada* (xvi). Només una vegada hi trobem *altre* precedit d'article: *per a un altre any* (xii).

8.3.7 Pronoms personals

Pronoms forts. Els pronoms personals forts registrats en aquests documents són: 1ª persona singular: *yo* (iv), etc.; 1ª p. plural: *nosaltres* (i); 3ª p. singular: *ell* (xxi), *ella* (x); 3ª p. plural: *ells* (x).

Pronoms febles. L'inventari dels pronoms febles és el següent: 1ª persona del singular: *me*; 1ª persona del plural: *nos*; 3ª persona del singular: *se, la, lo, li*; 3ª persona del plural: *los*; neutre: *ho*; adverbials: *ne, hi*.

Formes dels pronoms febles

Me

- Davant de verb començat per vocal.
 - La paraula anterior al pronom acaba en vocal: *que me an fet*(x)
 - La paraula anterior al pronom acaba en consonant: *al qual me avia* (iv);
- Davant de verb començat per consonant.
 - La paraula anterior acaba en vocal: *y em fan mercet* (x).
 - La paraula anterior acaba en consonant: *acàs me fan* (iv); *important em folgaré*

(x).

- Darrere de verb acabat en consonant: *fer-me* (iv); *donar-me* (iv); *poder-me* (x).

Nos

- Davant del verb: *si Déu nos dóna* (x).
- Darrere del verb: *llevar-nos* (ix).

Se

- Davant de verb començat per vocal o *h*.
 - La paraula anterior al pronom acaba en vocal: *onsevulla se usa* (iv); *Monterde se aja* (xxi); *si se aplacaria* (ix); *que s'estiguera* (ix); *que s'estiga* (ix).
 - La paraula anterior acaba en consonant: *segons se acostuma* (xvii); *despedir se hajan* (xxi); *present se obliga* (xxi); *aquells se avinguessen* (i); *últimament se ha llegit* (vi); *aquell se ha de portar* (xvi).

- Davant de verb començat per consonant.
 - La paraula anterior al pronom acaba en vocal: *suplique es servixquen* (x); *determinà es done* (xix); *y es retira* (xx); *llarga es conté* (v); *conducta es donava* (vi); *que es done* (vii); *que-s vote* (xix); *que-s torne* (ii); *que-s féu* (vi); *que-s porroque* (vi); *que-s determine* (xiv); *determinasió se llixgue* (v); *per ço se determinà* (vii).
 - La paraula anterior al pronom acaba en consonant: *naturals es recorden* (x); *com se trobàs* (xviii); *temps se donarà* (xix); *qual se donaria* (vii); *dos se donarà* (xvi).
 - En posició inicial: *se determinà* (viii) i passim (set vegades), *es determinà* (vii) (una vegada).

Lo

- Davant de verb començat per consonant.

— La paraula anterior acaba en vocal: *la vila el volgués* (xxi); *que-l despedisquen* (ii); *si-l trauran* (xiv).

— La paraula anterior acaba en consonant: *aquell lo vulla* (ix).

- Darrere del verb acabat en consonant: *despedir-lo* (iv).

Los

- Davant de verb començat per vocal.

— La paraula anterior al pronom comença per vocal: *que els ha donat* (iii).

- Davant de verb començat per consonant.

— La paraula anterior acaba en vocal: *Déu els done* (iv); *que els servixch* (x).

— La paraula anterior acaba en consonant: *present los suplique* (x); *conformatit los pagà* (xviii); *estiguen los dehuen* (xxi); *dit els suplique* (x).

- Darrere de verb acabat en consonant: *suplicant-los* (x).

Ne

- Davant de verb: *del qual ne pence* (iv).

Ho

- Darrere de verb: *pasar-o* (iv).

- Davant de verb: *o an experimentat* (x); *o demana* (xiv).

Hi

• En la construcció impersonal amb el verb haver: *que y pot aver* (iv); *hi aja* (x); *aver-i* (xiv).

- En funció d'adverbi de lloc: *de estar-hi* (iv); *d'éser-hi* (iv); *que y estiga* (xvi).

Les formes tenen una tendència a l'especialització en funció del context fonètic. En el cas d'alguns pronoms no hi ha suficients ocurrences com per extreure'n unes conseqüències categòriques; així doncs, hi parlarem de tendències. Per exemple, en posició proclítica, en un context fonètic igual, és a dir, precedits de paraula acabada en consonant, els pronoms *me*, *se*, *lo*, *los*, vacil·len entre la forma plena i la reforçada, però s'hi apunta una tendència preferent cap a la primera. En canvi, quan aquests pronoms són precedits per paraula acabada en vocal i, sobretot si aquesta paraula és el clíctic *que*, ens mostren una clara inclinació a l'ús de la forma reforçada.

8.3.8 Relatius

En aquests documents és usat el relatiu compost en coincidència amb la normativa actual, *l'art de notaria al qual me avia arrimat* (iv); *mon oncle lo qual [...] fenixg en lo mes de* (iv); *en voluntat la heccedix, la qual està promta* (x). L'afany de precisió, (per tal de fugir de l'ambigüitat) amb què és usat aquest relatiu fa que s'hi use pleonàsticament amb la repetició de l'antecedent, *la qual determinació se llixgue* (v); *la qual conducta fonch per a un any* (xvi) (casos en els quals l'antecedent ni és esmentat, ans sobreentés, en tot el període anterior). També hi ha pleonasm

quan l'antecedent està molt allunyat en la frase, *lo qual any començarà* (xii).

Hi és més usat el relatiu *que* en les subordinades de relatiu que no *qui*, el qual només el trobem una vegada: *es done lo ser mestre a qui menys estarà* (v).

Hi ha dos usos anòmals de *qual*: *se votà a qual se donaria* (vii), *ad a qual dels dos se donarà* (xvi), usos que sembla que obeeixen a una influència del castellà.

8.3.9 Verbs

A. L'incoatiu

Hi apareixen set formes verbals amb l'increment incoatiu, 5 de present d'indicatiu i 3 de present de subjuntiu. De les formes d'indicatiu n'hi ha una de 1^a p. sg., dues de 3^a p. sg i una de 3^a p. pl. De les del present de subjuntiu totes tres són de 3^a p. del pl.

— IP: *servixch* (x); *fenixg* (iv); *heccedix* (x); *conduixen* (xviii).

— SP: *servixquen* (iv) *afixguen* (xi), aquesta última forma, amb sonorització de la velar /k/.

Hi ha una forma en què a l'increment de present de subjuntiu no es transforma la *s* en palatal davant de la velar sorda com és normal en el valencià; és el cas de *despedisquen* (ii). No hi ha cap forma amb l'increment en *e* (*eix/exc*). És clar que el número de formes d'incoatius és massa reduït com per treure'n conseqüències definitives, tot i que s'hi apunta la tendència, pròpia del valencià, a la palatalització de l'increment i que aquest siga amb *i* i no amb *e*. A observar les formes de *voler*, *vulla* (ix), i de *ser*, *sia* (ix), sense tractament velar, i la desinència antiga de la 1^a persona de l'IP: *contam* (i).

B. Pretèrit imperfet d'indicatiu

En el tractament de la desinència d'aquest temps trobem vacil·lació entre *—a* i *—e* en les formes del verb *estar* que hi ha en els documents: *estave* (ii) (dues vegades); *estava* (xii) (dues vegades). En altres dos verbs que hi trobem en aquest temps hi ha la desinència *—a*: *donava* (xviii); *tenia* (xvii). Les formes acabades en *—e* obeeixen a una característica del parlar de Castelló (Gimeno, 1992: 144), tant l'històric com l'actual.

C. Pretèrit perfet d'indicatiu

Les úniques formes del pretèrit perfet usades en els documents són les del simple, com era propi de la llengua escrita, que només acceptava aquesta forma: *ixqué* (vii); *tingué* (xvi); *nomenaren* (xv); *fermàrem* (i), etc. Hi ha alternança entre *fou* i la més antiga *fonch*, amb un clar predomini d'aquesta darrera, la qual cal considerar com un arcaisme gràfic que s'explica pel caràcter més conservador, lingüísticament, d'aquests documents, pertanyents al registre jurídic-administratiu. Hi ha una forma del perfet fort, *dix* (v), que deu ser també un tret arcaitzant (Badia, 1984; 357). El pretèrit perfet d'*eixir*, *ixqué* (vii), palatalitza la *s*, potser per analogia amb les formes incoatives.

D. Pretèrit imperfet de subjuntiu

En els casos d'aquest temps que hem registrat hi predominen les terminacions en *—s—* sobre les terminacions en *—ra*, *suplicàs* (iv); *trobàs* (xviii); *anàs* (i); *votàs* (vii); *admetesen* (iv); *avinguessen* (i); i *estiguera* (ix); *folgara* (x). Encara que s'hi apunta la forma en *—ra* pròpia del

valencià actual, hi ha una clara predominància de les formes en —s—, cosa que obeeiria a la reiterada consideració del registre lingüístic dels documents, més conservador.

E. Perífrasis verbals

Les perífrasis verbals hi apareixen en les següents formes: *haver de + infinitiu*, *tenir obligació + de + infinitiu*, *estar tingut + a + infinitiu* i *deure + infinitiu*:

- *ha de portar* (xvi); *aja de sustentar* (xi); *haja de cantar* (xx).
- *tinga obligació de tindre* (xvii); *tinga obligació de pagar* (ii).
- *estan tinguts a ensenyar* (xvi).
- *dehuen pagar* (xxi).

La perífrasi *deure + infinitiu* només és usada com a perífrasi d'obligació i no de probabilitat. No hi ha cap perífrasi d'obligació castellanitzant del tipus *tenir que + infinitiu*, ni *haver hi + que + infinitiu*.

F. Formes no personals

En infinitiu és usada la forma *veure* (iv) i no *vore*. Tanmateix, pel que fa a *tenir / tindre*, hi ha vacil·lació: dues vegades *tenir* (iv) i una, *tindre* (xvii).

G. Passiva

Un tret caracteritzador del distanciament i objectivitat propis del llenguatge jurídic-administratiu és l'ús abundant que fan els documents de les formes verbals en passiva pronominal per tal d'expressar les decisions que prenia el Consell Municipal com a col·lectiu: *se determinà* (xvii) i *passim*; *se llixgué* (v); *es féu* (vi); *se votà* (vii); *se li donà* (xx); *que-s vote* (xix); *que es torne* (ii); *se'n faça* (iii); *que-s porroge* (vi), etc.

H. Aspectes sintàctics de les formes verbals

a. Ús del futur com a subjuntiu

La llengua catalana, com les altres llengües romàniques (Lapesa, 1981: 216), ha anat evolucionant cap al predomini de l'ús del subjuntiu com a verb subordinat (Badia, 1975: 68-69) en detriment de l'indicatiu que era usat en la llengua antiga. En els documents trobem algun cas d'aquest ús de l'indicatiu (en temps futur) on la normativa actual utilitzaria el subjuntiu:

— En oracions de relatiu: *o per a lo temps que V. ms. voldran* (x); *se aja de obligar [...] a ensenyar y mostrar a tots los chichs que aniran a escola y grans que voldran dependre* (xxi); *confie perdonaran V. ms. les faltes que, com a principiant, auré fet* (x).

— En les subordinades temporals: *sempre que no acudirà a sa obligació, tinga [...] la present vila facultat* (xxi).

b. Substantivació de l'infinitiu

En aquests documents trobem aquests infinitius substantivats: *y el veure que mon oncle no necessita* (iv); *que-s done lo ser mestre a qui menys estarà* (v); *sinó que sesse lo ser mestre* (ix).

Aquests usos de l'infinitiu en funció de substantiu precedit d'article eren normals en català antic (Solà, 1985: I, 60). No esmentem casos, com ara *poder*, que són formes definitivament substantivades.

8.3.10 Adverbis

- *Huy* (i), forma antiga en català i avui restringida al parlar valencià.
- *Després* (xvii); *aprés* (i). No hi trobem encara el castellanisme *después*, tan escampat actualment en el valencià.
- D'altres adverbis antics (no usats actualment): *onsevulla* (iv) [amb la preposició *a* al davant, característica pròpia del valencià, que també anteposa aquesta preposició a l'adverbi *on*, *ahon* (ii)]; *encontinent* (vii) [al document xvi apareix en la seua forma llatina *incontinenti*].
- Locucions adverbials: *afava i tramús* (vii); *de bades* (xviii); *a veu alta* (xix); *a sort* (xv).

8.3.11. Preposicions

• La preposició *a*

Els usos d'aquesta preposició són els següents:

- Davant complement directe: *condueixen a Joan Pérez* (xx), *no sobrepucha a la de mon oncle* (x). Però també hi ha un cas en què no és usada: *conduït Francés J. Ochando* (ii).
- Davant d'infinitiu: *estant tinguts a ensenyar* (xvi).
- Davant dels adverbis de lloc *on* i *onsevulla*: *a hon no volent estar així* (ii); *que a onsevulla* (iv), ús propi del valencià.
- Per a indicar determinació de temps: *estava a lo trieni passat* (ii); *a 24 de setembre* (ix).
- La variant *ad* conservada dialectalment (Moll, 1991: 97): *que ad aquell* (xiii); *ad a qual* (xvi)⁵⁶.

• La preposició *de*

- Davant d'infinitiu: *ensenyar als chichs, après de llegir [...] com de contar* (xvi); *lo desig que tinc de servir* (iv); *servixquen de fer-me* (iv); *dependre de llegir* (xxi).
- Davant de la conjunció *que*: *obligació de que ayxa de tindre* (xviii); *confiat de que V. ms. me afavoriran* (iv), encara que el mateix autor, en aquest document IV i en el X, en fa un ús correcte: *yo confie que V. ms. ronpran* (iv); *però confie que el tems* (x).

• La preposició *en*

- Amb valor locatiu: *en Vilafamez* (iv); *en lo turno* (iv); *en la mà de actes* (v).
- Per determinar data: *en XXVI dels presents* (xviii); *en vint-y-nou dies del mes de* (xx); *en lo any propasat* (xii); *en lo mes de* (iv).
- Amb valor de l'actual forma *amb*: *en què viure* (iv); *en la conformitat* (xviii); *estarà en deu lliures menys* (vi).
- Amb valor de *com a*: *a heixit en mestre* (xviii).
- Davant d'infinitiu: *en despedir-lo* (iv).

⁵⁶ Vegeu, sobre l'origen d'aquesta forma, DCVB i DECat.

- La preposició *ab*

— *ab la mercet* (x); *ab la present* (x); *ab lo mateix* (xvii); *ab los pactes* (xviii); *ab lo salari* (xxi).

— Formant part d'una locució: *per a mestre dels chichs ab que sia per tres anys* (ii).

- La preposició *per*:

— Davant d'elements nominals per a indicar la persona agent de la veu passiva: *fon proposat per lo Jurat en cap* (ix); per a indicar la causa, el motiu: *per lo concenblant* (iv), *o per alguna comoditat major* (iv); *per los profits de esta vila* (iv), per a indicar determinació de temps: *per tres anys* (ii).

— Davant d'infinitiu per a indicar la causa: *per ser en favor dels fills de la terra* (iv); *per aver-i* (xvii); per indicar finalitat: *per acomodar* (iv); *per llevar-nos de* (ix).

- La preposició *per a*:

— Davant d'elements nominals per a indicar determinació de temps: *per a tres anys* (x); *per a lo tems* (x); *per a quant temps* (xix); *per a tres anys* (xix); *per a un any* (xxi); *per a un altre any* (xii); *per a un any* (xiii).

— Davant d'infinitiu amb valor final: *per a pasar-o onrradament* (iv); *per a mirar* (iv); *per a poder-lo* (iv); *per a acabar* (v); *per a veure* (ix); *per a poder* (xvi).

- *Fins i fins a*

— Determinació de lloc: *fins ací* (iv).

— Determinació de temps: *fins al dumenge* (vi); *fins a Nostra Señora* (vi); *fins a Sant Andreu* (ix).

— Hi és usada la preposició *sens*: *sens donar-li* (xviii).

8.3.12 Conjuncions

— Hi apareix la conjunció copulativa en dues formes: *y i e*; la segona forma, més antiga i usual a l'Edat Mitjana, és menys usada en aquests documents que la forma *y*.

— Juntament amb l'ús de l'adversativa *però* (x) hi trobem una vegada la forma més antiga *emperò* (xxi).

— Supressió, segurament per influència del castellà, de la conjunció *que* en oracions subordinades substantives: *me obliga a suplicar a V. ms. se servixquen de fer-me* (iv); *però confie perdonaran V. ms. les faltes* (x); *els suplique es servixquen de donar-me* (xix); *pencen ells són dita conducta* (xxi), *se determinà es done per a tres anys* (xix).

8.4 Lèxic

Del lèxic d'aquests documents, cal anotar-ne alguns casos de castellanismes, com ara *turno* (i); *gasto* (iii); *alvedrio* (iv); *aserca de* (v); *mandato* (vi); *contento* (x); *els demás* (xiv); *después* (xvii); *pechos* (xviii); *pejos* (xxi); *modo* (xxi).

És interessant de remarcar la pervivència del mot de parentiu *oncle* (iv), forma avui perduda en el parlar valencià d'aquesta zona i substituït totalment pel castellanisme *tio*.

8.5 Algunes característiques del llenguatge jurídic-administratiu

La precisió i exactitud, necessàries al llenguatge jurídic-administratiu, fa que aquest siga pròdig en aplecs sinonímics de paraules o expressions. Si bé moltes vegades no es tracta de sinònims perfectes, sinó que són mots que tracten de cobrir la totalitat de possibilitats que cauen sota aquestes fòrmules per tal que res no puga quedar fora del seu àmbit, tot evitant qualsevol ambigüitat o imprecisió. S'hi pot observar com aquestes fòrmules són particularment abundants en els contractes o pactes per tal que siga inviable qualsevol eventual reinterpretació dels continguts a voluntat unilateral de qualsevol de les dues parts que pacten. En citem alguns exemples: *fonch avengut, tractat i concordat* (I); *tenint poder y facultat* (I); *ab dits pactes y condicions* (I); *de conformitat y conforme lo poder* (I); *fonch resolt y determinat* (V); *ab tal pacte y condició* (IX); *atés y conciderat* (X); *ab los pactes, condicions y obligacions* (X); *ab los pactes y obligacions següents* (XVIII); *altres ymposicions y pechos* (XVIII); *prometé fer y cumplir* (X); *un memorial o súplica* (XIX); *ab los pactes y obligacions següents* (XX); *tinga y es retira* (XX); *poderlo remoure y despedir* (XX); *capítols y pactes* (XXI); *a ensenyar y mostrar* (XXI). Una fórmula especial és aquella que aplega dues formes diferents del mateix verb, amb la qual cosa es reforça el seu efecte obligatori: *és y serà* (IV); *li promet donar y dóna* (XXI).

Un altre aspecte a destacar d'aquest registre és la presència d'expressions llatines, formulismes estereotipats producte del caràcter curial d'aquesta prosa jurídic-administrativa. D'aquestes expressions llatines n'hem trobat les següents: *ad punicem et vicissim* (I); *et incontinenti* (XVI); *primitus et ante omnia* (XVIII); *et primo* (XVIII); *item* (XVIII) i *passim*; *item et ultimo* (XVIII); *acto curia* (XVIII); *actum curia* (XVIII). També l'expressió de la data en els contractes i acords té aquesta fórmula llatina: *Anno a nattivitate domini MDCLIII die vero intitulado XXVIII mensis decembris* (XVIII).

8.6 Conclusions a les notes lingüístiques

S'hi poden apuntar les següents notes caracteritzadores de la llengua d'aquests documents:

— El caràcter conservador en determinades formes i estructures per causa del registre jurídic-administratiu, d'extremada objectivitat i subjecció a molts formulismes i estereotips propis de la prosa curialesca.

— La introducció d'algunes influències del castellà, explicables per la situació de contacte amb aquesta llengua que ja en aquesta època vivia el català. Hem de comptar amb el fet que els autors d'aquests texts llegien i escrivien un determinat gruix de documentació en castellà. Com a exemple d'açò últim, puc citar un escrit, en castellà, enviat per Don Gerónimo Valls y de Cubelles, governador de Castelló, al Consell Municipal de la vila el dia 24 de gener de 1644. Aquest document informa la vila dels recursos amb què ha de contribuir a l'exèrcit de Catalunya. Un altre exemple de document escrit en castellà, aquest des de l'escrivania del Consell Municipal, és la nòmina de veïns citada a la nota 25.

Aquesta familiaritat dels escrivans i notaris amb el castellà es traduiria en alguns casos de interferència, p. e., la supressió de la conjunció *que* (8.3.12) o algunes unitats lèxiques, pròpies, per altra banda, del registre jurídic-administratiu: *mandato, pechos, turno*, etc.

— S'hi fan palesos alguns trets lingüístics que podem considerar propis del valencià. No els torne a esmentar ací perquè ja han estat anotats en els diferents apartats del comentari lingüístic. Aquests trets dialectals, però, tenen una importància mínima i no li treuen gran cosa a la fidelitat dels textos al sistema general de la llengua catalana.

— Malgrat la incipient castellanització, però, hom pot veure en aquesta prosa una mostra significativa i prou digna del que en podríem dir estàndard escrit de l'època, modalitat del català

que veuria començar la seua discontinuïtat, cada cop més sistemàtica, amb el Decret de Nova Planta.

9. ESTUDI DELS TEXTOS: APÈNDIX DOCUMENTAL

I

[3 de gener de 1641]

[Acord dels notaris de Vilafamés, Francesc Blasco, Francesc Casset i Llorens Casset, per a establir torns per tal de servir les escrivànies de la cort i la dels jurats.]

Concòrdia entre Francés Blasco y Francés Casset y Llorens Casset, notaris de la vila de Vilafamés.

Huy, que contam a III de giner del any de 1641, fonch avengut, tractat y concordat entre los sobre escrits notaris, tenint poder y facultat del Consell de la present vila de Vilafamés, per a que, en rahó de la escrivania de jurats com de la cort, entre aquells se avinguessen y que anàs per turno segons que de dita determinació consta en XXVI de deembre del present any de 1641. E aprés, nosaltres, sobre escrits notaris, tenint de dit Concell semblant comissió, prometem la una part a l'altra a l'altra *ad punicem et vicissim* que, en rahó de dites escrivànies y en particular en la de les corts, que per al present any de 1641 la tinga Francés Casset, notari, y en lo any consecutiu pervinga a Llorens Casset, notari, y en lo any tercer, que serà en lo any 1643, serà de Francés Blasco, notari. E ayxí mateix sia en rahó de la escrivania de jurats, entre en lo any consecutivament venit, que serà en 1642 a 1643. E ab dits pactes y condicions los tres, de conformitat y conforme lo poder de la vila y dita comició, feren⁵⁷ la present memòria y concòrdia y per a major roboració de aquelles, la fermàrem de nostres pròpies mans recíproca en presència de Antoni Oliver y de Pere Oliver, jurats en dit any⁵⁸.

[Signat] Llorens Casset, notari, Francés Blasco, notari, Francés Casset, notari.

AMV [III-5]

II

[7 d'agost de 1643]

[Contractació de Francesc Joan Ochando com a mestre d'escola per a un trienni.]

Mestre Ochando.

Se determinà que's torne a conductar Francés Joan Ochando per a mestre dels chichs ab que sia per tres anys, ab los mateixos pactes y salari que estave a lo trieni passat y també que tinga obligació de pagar tots los càrrechs reals y vehinals com los vehins, ahon no volent estar així que'l despedisquen.

AMV [III-9]

⁵⁷ A l'original, *ferren*.

⁵⁸ A l'original, *anys*.

III

[18 de setembre de 1644]

[Determinació conciliar per tal de pagar a Ochando les despeses que ha tingut amb els cantors el dia de la festa major.]

Mestre Ochando.

Se determinà que al mestre Ochando se li done per tot lo gasto ha fet als cantors que han cantat lo dia de Nostra Señora de setembre e comprés lo que els⁵⁹ ha donat serien vint-y-sis lliures y que d'estes se'n faça bolleta.

AMV [III-9]

IV

[Sense data]⁶⁰

[Memorial de Joan Pérez⁶¹ demanant l'escola de primeres lletres de Vilafamés.]

Magnífichs señors: lo desig que tinc de servir a V. ms. y a esta vila, y el veure que mon oncle no necessita⁶² (per a pasar-o onrradament) del magisteri; attenant que l'art de notaria (al qual me avia arrimat) és y serà de poca importància per rahó d'ésser-i los notaris molts en Vilafame y que, si yo suplicàs a V. ms. me admetessen en lo turno, seria no tenir en què viure los demás ni yo, me obliga a suplicar a V. ms. se servixquen de fer-me mercet de donar-me lo magisteri de la escola y del orgue, acabant lo present any mon oncle lo qual, conforme relació de algunes persones, fenixg en lo mes de setembre primer vinent. Del qual ne pence donar la satisfació que V. ms. veuran si acàs me fan mercet, advertint-los que estaré deu lliures meyns y obligat als càrrechs⁶³ que com a vehy e pagat fins ací. Y, si acàs me volen fer franch, estaré quinze lliures meyns. Yo confie que V. ms. ronpran les dificultats que y pot aver, per ser en favor dels fills de la terra y profit de la vila, y consideraran que a onsevulla se usa tenir lo mestre lliure alvedrio de anar-ce'n no donant-li gust de estar-i. Y, per lo concenblant, la vila pot fer lo mateix en despedir-lo, ara sia per acomodar un fill de la terra o per alguna comoditat major. Y confiat de que V. ms. me afavoriran, ya que no en tot, en part, no dig més sinó que Déu els done molts anys de vida per a mirar per los profits de esta vila y de sos naturals.

De V. ms. Juan Pérez, notari.

AMV (III-10)

⁵⁹ A l'original, *es*.

⁶⁰ Al document no figura la data però, pel contingut del document V, podem suposar que fou remès al Consell abans del 15 d'agost de 1645.

⁶¹ Vegeu nota (4).

⁶² A l'original, *necita*.

⁶³ A l'original, *carechs*.

V

[15 d'agost de 1645]

[*Deliberació del Consell sobre el memorial presentat per Joan Pérez.*]

Mestre de chichs.

Fonch proposat que Joan Peris, notari, ha donat una súplica al Consell aserca de que demana la conducta de mestre de chichs, ab lo qual diu que starà deu lliures meñys que Ochando o, si no, en 21⁶⁴ diners menys ab obligació de pagar los càrrechs veñals⁶⁵ com més a la llarga es conté en dit memorial —si bé dix lo jurat Blasco que al dit Ochando li falten dos anys per a acabar sa conducta, com més a la llarga es conté en la mà de actes dels jurats del any pròxim passat, la qual determinació se llixgué al Consell.

E fonch resolt y determinat que-s done lo ser mestre a qui menys estarà, ab comissió als jurats. — Casset, notari.

AMV [III-10]

VI

[27 d'agost de 1645]

[*Referència al mandat del governador de Castelló que aporta el mestre Ochando com a recurs contra la decisió del Consell d'haver-lo remogut de l'escola.*]

Fonch proposat que lo mestre Ochando a portat un mandat del governador de Castelló quontra lo Consell en rahó de la determinació de Consell que-s féu en què la conducta⁶⁶ es donarà al menys donant d'ell y de Pérez, y últimament se ha llegit una súplica que a dit Ochando, dos anys que li queden, estarà en 10 lliures menys, y si li fan franch de càrrechs vehinals, en 20 lliures; que se li torna dita conducta o no.

Ochando.

E fonch determinat que-s porroque fins al dumenge primer vinent o fins a Nostra Señora de setembre. Casset.

AMV [III-10]

⁶⁴ Sembla que ací hi ha una contradicció, atés que al document anterior l'oferta de Joan Pérez és de rebaixar en quinze lliures el seu salari i no els 21 diners que ací s'esmenten; a més la quantitat de 21 diners com a rebaixa seria realment insignificant per a un salari anual. La lectura de l'original d'aquest document és segura. Es tracta, potser, d'un error de l'escrivà?

⁶⁵ A l'original *venials*, per metàtesi.

⁶⁶ A l'original, *condcta*.

VII

[24 de setembre de 1645]

[Votació del Consell a favor de Joan Pérez com a mestre d'escola.]

Mestres.

Es determinà que es done la conducta ab dites 40 lliures, ab càrrech de pagar qui-s vulla que sia tots los càrrechs vehinals y ab càrrech de adobar lo relonge; y encontinent se votà a qual se donaria y foren preses les veus y aquelles foren iguals. Y per çò se determinà que-s votàs a fava y tramús, y aquell que tinga més sort que li-s done la conducta ab 40 lliures y ab los pactes damunt dits — y, llançades sorts, ixqué Joan Periz, notari.

AMV [III-10]

VIII

[24 de setembre de 1645]

[Determinació del Consell perquè el síndic vaja a Castelló a contradir el mandat del governador (vegeu document VI).]

Ochando.

Se determinà que, no obstant a heixit⁶⁷ en mestre Joan Periz, que lo síndich baixé⁶⁸ a Castelló a contradir al mandato que portà Joan Ochando quontra la vila — Casset.

AMV [III-10]

IX

[28 de setembre de 1645]

[Deliberació del Consell sobre un possible acord amb Ochando per tal d'evitar-hi un plet.]

Mestre.

Fonch proposat per lo jurat en cap que lo mestre Ochando té un mandato del governador que-s tem no vulla moure algun pleit, si li pareixeria a la vila de donar-li algun temps que s'estiguera per a veure d'esta manera si se aplacaria alguna cosa per llevar-nos de pleyts.

Fonch determinat per lo Consell que a dit Ochando se li done de temps per a que s'estiga ab lo matix salari fins a Sant Andreu primer vinent, ab tal pacte y condisió, y no de altra manera, que dit Ochando no aja de moure ningun pleyt y, en cas aquell lo vulla moure, en tal cas, que no li-s done ningun temps, sinó que sesse lo ser mestre y que li-s done lo magisteri a Joan Peris conforme determinasió consiliar a 24 de setembre present any⁶⁹.-Casset.

AMV [III-10]

⁶⁷ A l'original, *heixt*.

⁶⁸ A l'original, *baxie*.

⁶⁹ A l'original, *ay*.

X

[Sense data] ⁷⁰

[Memorial de Joan Pérez demanant l'escola per a tres anys més.]

Magnífichs Señors: lo dia de Sant Andreu farà un any (que ab la mercet que me an fet V. ms.) a que els servixch. No sé si auré donat gust a V. ms., però en cas que yo aja quedat curt en alguna cosa, no és per falta de voluntat, que folgara aver fet molt més de lo que e fet; però confie perdonaran V. ms. les faltes que com a principiant auré fet. Lo que ab la present los suplique és que, atés y conciderat que yo acabe lo any lo dia sobredit, me facen mercet de donar-me lo magisteri de la escola y del orgue per a tres anys (si acàs e donat gust) o per a lo tems que V. ms. voldran, suplicant-los tanbé me donen de salari lo que li donaven a mon oncle, menys lo salari del relonge y pagant los càrrechs vehinals conforme lo any passat. Y, si acàs a V. ms. los parex no poder-me donar lo que li donaven a mon oncle, com tinc dit, els suplique es servixquen de donar-me cinquanta lliures y fer-me franc dels càrrechs vehinals. Que encara que la mehua abilitat no sobrepucha a la de mon oncle en saber, sé que en voluntat la heccedix, la qual està prompta en tot lo que yo puga al servisi de V. ms. y de esta vila, com o an experimentat y o experimentaran, si Déu nos dóna vida y em fan mercet. Y, finalment, suplicant-los a tots que, com a pares de esta vila y, a ella, com a mare de sos fills y naturals, es recorden d'ells, que, en cas V. ms. me facen mercet de donar-me la conducta per a tres anys, sempre que en mi hi aja alguna falta important, em folgaré que me la lleven⁷¹. Però confie que el tems y la plàtica inventaran coses noves per a que yo en ells done contento a tot lo món. Y confiat que déu guarde a V. ms. per a que pujen enparar esta vila y a sos fills.

De V. ms. Juan Pérez, notari.

AMV [III-11]

XI

[4 de novembre de 1646]

[El Consell decideix d'augmentar el salari de Joan Pérez en deu lliures sobre les 50 que percebia l'any anterior.]

Mestre d'escola.

Fonch determinat que a Joan Peris, mestre, que se li afixguen deu lliures més de la conducta del any passat per un any⁷², que seran 50 lliures lo any, ab los càrrechs que-stave el any passat, que aja de sustentar tots los càrrechs com a vehí de la vila.

AMV [III-11]

⁷⁰ El memorial no porta data (igual que el document IV) però, pel contingut del document XI, podem deduir que fou lliurat al Consell abans del 4 de novembre de 1646.

⁷¹ A l'original, *lleve*.

⁷² A l'original, *ay*.

XII

[17 de novembre de 1647]

[El Consell dóna la conducta de mestre, per a un any, a Joan Pérez.]

Mestre d'escola.

Se determinà que Joan Peres, notari, mestre de escola de la present vila, se li done la conducta de mestre per a un altre any, ab los pactes, condicions y obligacions que estava en lo any propassat, lo qual any començarà lo primer del mes de dehembre primer vinent present any 1647.

AMV [III-12]

XIII

[22 de novembre de 1648]

[El Consell contracta novament Joan Pérez per a un any.]

Joan Peres, notari, mestre de escola.

Se determinà, després de llegit un memorial posat per Joan Peres, notari, mestre de escola, que ad aquell se li torne a donar la conducta de mestre de escola per a un any, ab lo mateix salari estava y també que estiga tengut ab tots los càrrechs vehinals, conforme los demés vehins y no de altra manera.

AMV [III-13]

XIV

[22 d'agost de 1649]

[Deliberació del Consell sobre si Joan Pérez té o no obligació de participar en el sorteig per a peïter.]

Joan Peris, notari.

Se determinà que, en respecte si trauran del sach a Joan Peris, que està per a sort si-l trauran a peyter, per lo que aquell o demana ab súplica que per ara que-s porroge y que-s determine en altre consell.

AMV [III-14]

XV

[5 de setembre de 1649]

[Determinació perque Joan Pérez pugua ser elegit com a peïter.]

Joan Peris, notari.

Se determinà que Joan Peris estava ja possat per a la elecció de peyter, que no es⁷³ trague aquell del sach, sinó que estiga a sort entre els demés. Y après nomenaren als sis infrascrits: Albert Trilles — 1 / Sebastià Barberà — 2 / Miquel V. Pastor — 3 / Joan Peris, notari — 4 / Pere Marçà — 5 / Visent Benet — 6.

AMV [III-14]

⁷³ Es, per omisió a l'original.

XVI

[8 d'octubre de 1649]

[Votació per a elegir mestre entre Joan Pérez i Ochando.]

Mestre Gochando⁷⁴.

Se determinà que, en lo que diu lo mestre Gochando, que estarà conduyt si li donen 45 lliures, que qualsevol que y estiga dels mestres, que stiguen subjectes a tots los càrrechs vehinals.

Et incontinenti, pasades veus altra vegada sobre los mestres, es determinà que a qualsevol que quedarà, del mestre Gochando o Joan Peris notari, que se'ls done de conducta sols 40 lliures sens ningun càrrech, y si no, 1 lliura ab tots los càrrechs vehinals y ab càrrech de adobar lo relonge quan obtarà per a poder tocar, encara si ab les 40 lliures, y ab dita conformitat que-s vote a fava y tramús ad a qual dels dos se donarà la conducta mestre d'escola.

Y fonch vist que lo mestre Gochando tingué setze veus y Joan Peris quatre, e après se li donà al dit Gochando ab càrrech que aquell se ha de portar la roba de Cabanes⁷⁵ y ab totes les obligacions que tots los bons mestres estan tinguts a ensenyar als chichs, ayxí de llegir, escriure, com de contar. La qual conducta fonch per a un any, escomensant en lo dia de Sant Andreu, fira de Cabanes, del present any en avant contador.

AMV [III-14]

XVII

[26 de desembre de 1653]

[Per votació del Consell se li dóna la conducta de mestre a Joan Pérez.]

Conducta de mestre de escola.

Se determinà, después de aver-i dit los jurats segons se acostuma per aver-i paritat de veus, que donaven la conducta de mestre de escola y magisteri del orgue a Joan Pérez, notari, ab lo mateix salari y obligacions que tenia lo mestre Ochando, ab que tinga obligació, de més a més, de tindre cantoria lo dia de la Mare de Déu de setembre a ses costes.

AMV [II-1]

⁷⁴ Només en aquest document surt aquesta forma que he suposat que es referia al mateix Ochando dels altres documents. ¿La grafia g és, potser, un error de l'escrivà?

⁷⁵ De vegades entrava dins les condicions contractuals, en cas que el mestre hagués de traslladar-s'hi des de fora de la vila, que aquesta se'n fes càrrec, de les despeses del transport de les pertinences del contractat. Aquest transport, quan se n'encarregava la vila, el realitzava algun veí com a part de les obligacions contributives, tal com es desprén d'un plet que hi hagué entre Miquel Llançola, llaurador de Vilafamés, i la vila per raó que aquell havia estat requerit pels jurats, síndic i justícia de la vila per tal que donàs o anàs, en concepte de *bagatge* (que així es denominava aquesta obligació) a portar una càrrega del mestre d'escola. Llançola s'hi negava segons uns drets que ara no hi vénen al cas (segons un document de l'arxiu de Vilafamés datat a 8 de març de 1685).

XVIII

[28 de desembre de 1653]

[Conducta de mestre de Joan Pérez.]

Conducta del magisteri del orgue y escola feta a Joan Pérez, notari, per temps de un any.

Anno a Nativitate Domini MDCLIII die vero intitulatto XXVIII mensis decembris Joan Mateu y Nadal Mallasen, jurats de la present vila de Vilafamés⁷⁶, preceynt *primitus et ante omnia* determinació conciliar feta en XXVI dels presents, conduïxen a Joan Pérez, notari, mestre de escola per tens de un any, ab los pactes y obligacions següents.

Et primo ab obligació de pagar tots los càrrechs vehinals en la conformitat los pagà lo dit Francés Joan Ochando lo any antesedent, que són meje, barber, bolla, sal e altres ymposicions y pechos per la vila ynposadors.

Item ab obligació de portar lo relonge de bades e sens donar-li més del salari que se li donava a dit Francés Ochando, mestre proposat, que són quaranta lliures reals de València⁷⁷.

Item *et ultimo* ab obligació de que ayxa de tindre una capella o cantoria suficient lo dia y festa de Nostra Señora de setembre a ses costes. Y ab los dits pactes li fan dits jurats dita conducta, escomensant aquella la segona festa de Nadal proposat y finint dit dia del any de la Nativitat de Nostre Senor 1655; donan-li cascun any de salari XXXX lliures, e lo dit Joan Pérez, com se trobàs present, asseptà dita conducta ab dita conformitat y obligacions y prometé fer y cumplir lo sobredit sots obligació mm. Acto curia n.

AMV [II-1]

XIX

[28 de novembre de 1654]

[Deliberacions del Consell sobre la petició de l'escola feta per Joan Pérez.]

Joan Pérez, notari.

Se determinà que haver posat Joan Pérez, notari, un memorial o súplica al Concell demanant la conducta del magisteri que s vote a veu alta.

Per a quant temps se donarà dit magisteri.

Se determinà es done per a tres anys.

Mestre de scola.

Se determinà que la conducta del magisteri es done a Joan Pérez, notari, per temps de 3 anys, ab los mateixos càrrechs y obligacions que la tenia lo any pasat.

AMV [II-1]

⁷⁶ A l'original, *Vilafas*.

⁷⁷ A l'original, *Vala*.

XX

[17 de gener de 1655]

[Conducta de mestre de Joan Pérez.]

Conducta del magisteri y el orgue y està feta a Joan Pérez, notari, per temps per tres anys.

Anno a Nativitate Domini MDCLV die vero intitulado xvii mensis januaris Pere Oliver y Miquel Navarro, jurats de la present vila de Vilafamés y, segons determinació conciliar feta en vint-y-nou dies del mes de novembre proposat del any 1654, conduhixen a Joan Pérez, notari, mestre de escola per temps de tres anys, ab los pactes y obligacions següents.

Et primo ab obligació de pagar tots los pechos vehinals en la conformitat los pagà lo any proposat, que són metge, barber, bolla, sal e altres impositcions y pechos per la vila imposadors.

Item ab obligació de portar lo relonge de bades y sens donar-li més de salari de lo que se li donà lo any pasat, que són quaranta lliures moneda reals de València⁷⁸.

Item ab obligació que haja de cantar lo dia y festa de Nostra Señora de setembre sens tenir obligació la present vila de donar-li cosa alguna.

Item *et ultimo* ab pacte que, sempre que no acudirà a sa obligació, tinga y es retira la present vila facultat per a poder-lo remoure y despedir de dita conducta.

Y ab los dits pactes, los dits jurats li fan dita conducta per temps de tres anys, escomensant la segona festa de Nadal proposat 1654, finint dit dia del any 1657, donant-li cascun any de salari quaranta lliures. E, com se trobàs present lo dit Joan Pérez, notari, acceptà dita conducta ab la conformitat sobredita e infrascrita. Y per ço la firma de sa pròpia mà y promet fer y complir tot lo sobredit ab obligació. Actum curia.

Yo, Joan Peres notari, accepte la dita conducta ab les obligacions y pactes sobredits, per la veritat firme la present, hui a 17 de gener 1655 — Joan Peres, notari.

AMV [II-1]

XXI

[24 d'agost de 1669]

[Conducta del mestre Joan Monterde.]

Capítols y pactes ab los quals Jaume Joan Renau y Francés Miralles, jurats de la present vila de Vilafamés donen la conducta de mestre de escola y orgue a Joan Monterde, mestre.

Primo que la dita present vila de Vilafamés li fa conducta per a un any tan solament, que este escomensarà lo dia de dotze de agost present any 1669.

Item que la dita vila li promet donar y dóna setanta-dos lliures y moneda, y d'una arrova de oli, pagadores a satisfació de la manera que a ell y a la vila pareixerà, casa franca, franch de pejos, aquells que posarà o posa la vila, no emper los reals, com són morabatí, coronatge, fadrinatge, maridatge y altres que li onsevulla estiguen los dehuen pagar.

Item ab pacte que si se'n vol anar dins de este temps o la vila el volgués despedir, se hajen de donar lo hun al altre un mes de a la vila y la vila a ell, de temps per a que cascú busque comoditat.

Item ab pacte que lo dit Joan Monterde se aja de obligar, segons que ab lo present se obliga, a ensenyar y mostrar a tots los chichs que aniran a escola y grans que voldran dependre de llegir y escriure, contar y de conte, davall y ab lo salari que se li dóna, tocar lo orgue tots los dies [il·legible un petit fragment per causa de la humitat].

⁷⁸ A l'original, *Vala*.

Item ab pacte que tinga obligació de portar y adobar lo relonge, muntant-lo sempre que sia menester, açò entre ell en persona, sens que haja de embiar ningun chich y ab lo mateix salari.

Item que tinga obligació de cantar a la festa y dia de la Nativitat de Nostra Señora, que és la festa principal de la present vila, ab lo millor modo y ab lo [il·legible per la humitat] que puga, dexant-li'n aja disposició.

Y ab los presents pactes y condicions pensen ells són dita conducta y per a que sempre y present sia menester aparega, la faig firmar, Francés Blasco notari, escrivà de la sala de jurats de dita y present vila y també lo dit Joan Monterde, llicenciat, a 24 d'agost 1669.

[Signat] Juan Monterde, mestre.

AMV [IV-5]

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ i FUSTER, Marià (1914-1931): *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats per ... Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu.*, Barcelona, Altafulla, (1988) [=DAG].
- ALCOVER Antoni & F. de B. MOLL (1980): *Diccionari català-valencià-balear*, 10 volums. Palma de Mallorca.[=DCVB].
- ARROYAS SERRANO, Magín (1989): *El Consell de Castellón en el siglo XVII*, Diputació de Castelló.
- BADIA i MARGARIT, Antoni M. (1975), *Llengua i cultura als Països Catalans*, Barcelona, Edicions 62.
- BADIA i MARGARIT, Antoni M. (1984): *Gramàtica històrica catalana*, Tres i Quatre. València.
- BARREDA i EDO, Pere E. (1987): *L'aula de gramàtica llatina de Benassal*, Diputació de Castelló.
- BENASSAR, Bartolomé (1982 [1990]): *La España del Siglo de Oro*, Barcelona, Editorial Crítica.
- BERGER, Philippe (1987): *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
- BONNER, Stanley F. (1977 [1984]): *La educación en la Roma antigua*, Barcelona, Editorial Herder.
- BOUZA ÁLVAREZ, Fernando J. (1992): *Del escribano a la biblioteca. La civilización escrita europea en la alta Edad Moderna (siglos XV-XVII)*, Madrid, Síntesis.
- CARBONERES, Manuel (1876): *Picaronas y alcahuetes o la mancebía de Valencia. Apuntes para la historia de la prostitución*, València (edició facsímil de Editorial Bonaire. València, 1978), Imp. de El Mercantil.
- CASEY, James (1979 [1981]): *El regne de València al segle XVII*, Barcelona, Curial.
- CIPOLLA, Carlo M. (1969 [1983]): *Educación y desarrollo en Occidente*, Barcelona, Ariel.
- COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari Etimològic i Complementari de la LLengua Catalana*, 9 volums. Barcelona.[=DECat].
- COROMINES, Joan (1983): *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, Antonio (1986): *El Antiguo Régimen: los Reyes Católicos y los Austrias. (Historia de España Alfaguara, III, dirigida por Miguel Artola)*, Madrid, Alianza Editorial-Alfaguara.
- DUARTE i MONTSERRAT, Carles & Alex ALSINA i KEITH (1986): *Gramàtica històrica del català*, Barcelona, Curial.
- ELLIOTT, J. H. (1963 [1977]): *La rebelión de los catalanes (1598-1640)*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, S.A.
- FERRERES, Joan & Daniel LLATJE (1986): *Traiguera, història documentada*, Benicarló, Publicacions del Centre d'Estudis del Maestrat.

- FUSTER BALLESTER, Gemma (1986): «Régimen y gobierno de la villa de Benicarló a través de sus ordenanzas municipales» dins *Notas históricas de Benicarló*. Il·lm. Ajuntament de Benicarló.
- GIMENO BETÍ, Lluís (1992): «Sobre el parlar de Castelló de la Plana» dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier* (a cura d' Antoni Ferrando) vol II, pp. 133-160, Barcelona, Publicacions de l' Abadia de Montserrat.
- GIMENO MICHAVILA, Vicente (1928): *Las aulas de gramática de Castellón*, Castelló de la Plana, Imprenta de Juan B. Mas Fortanet.
- LAPESA, Rafael (1981): *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos.
- MAR CET i SALOM, Pere (1987): *Història de la llengua catalana, I*, Barcelona, Teide.
- MARTÍ i MESTRE, Joaquim (1991): *Les Ordinacions de la costa marítima del regne de València (1673)*, Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l' Abadia de Montserrat.
- MOLL, Francesc de B. (1991): *Gramàtica històrica catalana*, Universitat de València. València.
- REVEST CORZO, Luis (1930): *La enseñanza en Castellón (1374 a 1400)*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura.
- REXACH, Baldiri (1749 [1983]): *Instruccions per la ensenyança dels minyons* (edició de Josep González-Agàpito i Salomó Marqués). Universitat de Barcelona.
- RIQUER, Martí de (1984): *Història de la literatura catalana, II*, Barcelona, Ariel.
- ROS, Carlos: *Breve explicación de las cartillas valencianas* (és un fullet sense data d' impressió; utilitze una edició facsímil feta a València (1980) pel Servicio de Reproducción de Libros — Librerías «París-Valencia»).
- SALAVERT, V. L. i V. GRAULLERA (1990): *Professió, ciència i societat a la València del segle XVI*, Barcelona, Curial.
- SARRAILH, Jean (1954 [1974]): *La España Ilustrada de la segunda mitad del siglo XVIII*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- SEGARRA, Mila (1985): *Història de la normativa catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- SOLÀ, Joan (1984), A l'entorn de la llengua, Barcelona, Laia.
— (1985): *Estudis de Sintaxi Catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- SONNET, Martine (1992): «La educación de una joven» a *Historia de las Mujeres. Del Renacimiento a la Edad Moderna* (dir. Georges Duby i Michelle Perrot), pp. 129-165, Madrid, Taurus.
- VIÑAO FRAGO, Antonio (1992): «Alfabetización, lectura y escritura en el Antiguo Régimen (siglos XVI-XVIII)» dins *Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización* (dir. Agustín Escolano) pp. 45-68, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez y Editorial Pirámide.